

93

10

Postum, Appian, Mureti

5486

by M. TULLII CICERONIS

t CATO MAIOR DE SENECTUTE,

LAELIUS DE AMICITIA, PARADOXA

RECOGNOVIT

a C. F. W. MÜLLER.

EDITIO STEREOTYPA.

MCMVII

LIPSIAE

IN AEDIBUS B. G. TEUBNERI

Dzial.....

Znak.....

~~Dzial.....~~

~~Znak.....~~

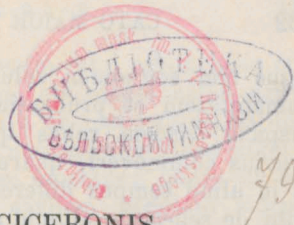
~~W law.....~~

Dzial F

Znak.....

~~W law.....~~

3705

M. TULLI CICERONIS
CATO MAIOR DE SENECTUTE LIBER
AD T. POMPONIUM ATTICUM.

ARGUMENTUM.

Hic liber, qui a Cicerone scriptus et editus est anno p. u. c. 710 (a. Chr. 44), dialogum continet de senectute habitum a M. Porcio Catone Censorio cum C. Laelio et P. Cornelio Scipione, qui postea Africanus minor appellatus est, anno, ut fingitur, p. u. c. 604, T. Quinctio Flaminino M. Acilio Balbo coss. Appellato primum Attico et explicata causa, quam ob rem hoc argumentum tractare voluerit, iam sermonem ille olim a M. Catone institutum se relaturum esse promittit et illum ita loquentem de senectute facit, ut quattuor causas, quae adferri soleant, quam ob rem molesta et misera senectus sit, singillatim pertractet, et illa argumenta separatim refellere studeat, primum quod senectus avocet a rebus gerendis (cap. 6—8), deinde quod corpus faciat infirmius (cap. 9—11. § 27—38), tum quod privet omnibus fere voluptatibus (cap. 12—18), denique quod haud procul absit a morte (cap. 19—24).

O Tite, si quid ego adiuro curamve levasso,¹
Quae nunc te coquit et versat in pectore fixa,¹
Ecquid erit praemi?
Licet enim mihi versibus eisdem adfari te, Attice,
5 quibus adfatur Flamininum
Ille vir haud magna cum re, sed plenus fidei;
quamquam certo scio non, ut Flamininum,
Sollicitari te, Tite, sic noctesque diesque;
novi enim moderationem animi tui et aequitatem

teque non cognomen solum Athenis deportasse, sed humanitatem et prudentiam intellego. Et tamen te suspicor eisdem rebus quibus me ipsum interdum gravius commoveri, quarum consolatio et maior est et in aliud tempus differenda. Nunc autem visum est
 2 mihi de senectute aliquid ad te conscribere. Hoc enim onere, quod mihi commune tecum est, aut iam urgentis aut certe adventantis senectutis et te et me etiam ipsum levare volo; etsi te quidem id modice ac sapienter sicut omnia et ferre et laturum esse certo scio. 10 Sed mihi, cum de senectute vellem aliquid scribere, tu occurrebas dignus eo munere, quo uterque nostrum communiter uteretur. Mihi quidem ita iucunda huius libri confectio fuit, ut non modo omnes absterneret senectutis molestias, sed effecerit mollem etiam et iucundam senectutem. Numquam igitur digne satis laudari philosophia poterit, cui qui pareat, omne tempus aetatis sine molestia possit degere. Sed de ceteris et diximus multa et saepe dicemus; hunc librum ad te de senectute misimus. Omnem autem sermonem 20 tribuimus non Tithono, ut Aristo Cius (parum enim esset auctoritatis in fabula), sed M. Catoni seni, quo maiorem auctoritatem haberet oratio; apud quem Laelium et Scipionem facimus admirantes, quod is tam facile senectutem ferat, eisque eum respondentem. Qui 25 si eruditius videbitur disputare, quam consuevit ipse in suis libris, attribuito litteris Graecis, quarum constat eum perstudiosum fuisse in senectute. Sed quid opus est plura? Iam enim ipsius Catonis sermo explicabit nostram omnem de senectute sententiam. 30

2 *SCIPIO.* Saepe numero admirari soleo cum hoc C. Laelio cum ceterarum rerum tuam excellentem, M. Cato, perfectamque sapientiam, tum vel maxime, quod numquam tibi senectutem gravem esse senserim, quae plerisque senibus sic odiosa est, ut onus se Aetna 35 gravius dicant sustinere.

CATO. Rem haud sane difficilem, Scipio et Laeli,

admirari videmini. Quibus enim nihil est in ipsis opis ad bene beateque vivendum, eis omnis aetas gravis est; qui autem omnia bona a se ipsi petunt, iis nihil malum potest videri, quod naturae necessitas adferat. 5 Quo in genere est in primis senectus; quam ut adipiscantur omnes optant, eandem accusant adepti; tanta est stultitiae inconstantia atque perversitas. Obrepere aiunt eam citius, quam putassent. Primum quis coëgit eos falsum putare? qui enim citius adulescentiae senectus quam pueritiae adulescentia obrepat? Deinde qui minus gravis esset iis senectus, si octingentesimum annum agerent quam si octogesimum? praeterita enim aetas quamvis longa cum effluxisset, nulla consolatio permulcere posset stultam senectutem. 15 Quocirca si sapientiam meam admirari soletis (quae utinam digna esset opinione vestra nostroque cognomine!), in hoc sumus sapientes, quod naturam optumam duces tamquam deum sequimur eique paremus; a qua non veri simile est, cum ceterae partes aetatis bene 20 discriptae sint, extremum actum tamquam ab inerti poeta esse neglectum. Sed tamen necesse fuit esse aliquid extremum et tamquam in arborum bacis terraeque fructibus maturitate tempestiva quasi vietum et caducum, quod ferendum est molliter sapienti. Quid 25 est enim aliud Gigantum modo bellare cum dis nisi naturae repugnare?

LAELIUS. Atqui, Cato, gratissimum nobis, ut etiam 6 pro Scipione pollicear, feceris, si, quoniam speramus, volumus quidem certe senes fieri, multo ante a te didicerimus, quibus facillime rationibus ingravescentem aetatem ferre possimus.

CATO. Faciam vero, Laeli, praesertim si utriusque vestrum, ut dicis, gratum futurum est.

LAELIUS. Volumus sane, nisi molestum est, Cato, 35 tamquam longam aliquam viam confeceris, quam nobis quoque ingrediendum sit, istuc, quo pervenisti, videre quale sit.

3 *CATO.* Faciam, ut potero, Laeli. Saepe enim inter-
7 fui querelis aequalium meorum (pares autem vetere
proverbio cum paribus facillime congregantur), quae
C. Salinator, quae Sp. Albinus, homines consulares,
nostri fere aequales, deplorare solebant, tum quod vo-
luptatibus carerent, sine quibus vitam nullam puta-
rent, tum quod spernerentur ab iis, a quibus essent
coli soliti. Qui mihi non id videbantur accusare, quod
esset accusandum. Nam si id culpa senectutis acci-
deret, eadem mihi usu venirent reliquisque omnibus 10
maioribus natu, quorum ego multorum cognovi senec-
tutem sine querela, qui se et libidinum vinculis laxatos
esse non moleste ferrent nec a suis despicerentur.
Sed omnium istius modi querelarum in moribus est
culpa, non in aetate. Moderati enim et nec difficiles 15
nec inhumani senes tolerabilem senectutem agunt,
inopportunitas autem et inhumanitas omni aetati mo-
lesta est.

8 *LAELIUS.* Est, ut dicis, Cato; sed fortasse dixerit
quispiam tibi propter opes et copias et dignitatem 20
tuam tolerabiliorem senectutem videri, id autem non
posse multis contingere.

CATO. Est istud quidem, Laeli, aliquid, sed nequa-
quam in isto sunt omnia. Ut Themistocles fertur Seri-
phio cuidam in iurgio respondisse, cum ille dixisset 25
non eum sua, sed patriae gloria splendorem adsecutum:
'Nec hercule', inquit, 'si ego Seriphus essem,
nec tu si Atheniensis, clarus umquam fuis-
ses.' Quod eodem modo de senectute dici potest.
Nec enim in summa inopia levis esse senectus potest 30
ne sapienti quidem nec insipienti etiam in summa
9 copia non gravis. Aptissima omnino sunt, Scipio et
Laeli, arma senectutis artes exercitationesque virtu-
tum, quae in omni aetate cultae, cum diu multumque
vixeris, mirificos eferunt fructus, non solum quia num-
quam deserunt ne extremo quidem tempore aetatis 35
(quamquam id quidem maximum est), verum etiam

quia conscientia bene actae vitae multorumque bene
factorum recordatio iucundissima est. Ego Q. Maxi-
mum, eum qui Tarentum recepit, senem adulescens ita 4
dilexi, ut aequalem; erat enim in illo viro comitate 10
5 condita gravitas, nec senectus mores mutaverat; quam-
quam eum colere coepi non admodum grandem natu,
sed tamen iam aetate provectum. Anno enim post
consul primum fuerat, quam ego natus sum, cumque
eo quartum consule adulescentulus miles ad Capuam
10 profectus sum quintoque anno post ad Tarentum.
Quaestor deinde quadriennio post factus sum, quem
magistratum gessi consulibus Tuditano et Cethego,
cum quidem ille admodum senex suasor legis Cinciae
de donis et muneribus fuit. Hic et bella gerebat ut
15 adulescens, cum plane grandis esset, et Hannibalem
iuveniliter exultantem patientia sua mollebat; de quo
praeclare familiaris noster Ennius:

Unus homo nobis cunctando restituit rem.

Noenum rumores ponebat ante salutem.

20 Ergo postque magisque viri nunc gloria
claret.

Tarentum vero qua vigilantia, quo consilio recepit! 11
cum quidem me audiente Salinatori, qui amisso op-
pido fugerat in arcem, glorianti atque ita dicenti:
'Mea opera, Q. Fabi, Tarentum recepisti': 'Certe',
25 inquit ridens, 'nam nisi tu amisisses, numquam
recepissem.' Nec vero in armis praestantior quam
in toga; qui consul iterum Sp. Carvilio collega quie-
scente C. Flamínio tribuno plebis, quoad potuit, restitit
agrum Picentem et Gallicum viritim contra senatus
30 auctoritatem dividenti; augurque cum esset, dicere
ausus est optimis auspiciis ea geri, quae pro
rei publicae salute gererentur; quae contra
rem publicam ferrentur, contra auspicia ferri.
Multa in eo viro praeclara cognovi; sed nihil admi- 12
35 rabilius, quam quo modo ille mortem filii tulit, clari
viri et consularis. Est in manibus laudatio, quam cum

legimus, quem philosophum non contemnimus? Nec vero ille in luce modo atque in oculis civium magnus, sed intus domique praestantior. Qui sermo, quae praecepta, quanta notitia antiquitatis, scientia iuris augurii! Multae etiam, ut in homine Romano, litterae; omnia 5 memoria tenebat non domestica solum, sed etiam externa bella. Cuius sermone ita tum cupide fruebar, quasi iam divinarem, id quod evenit, illo extincto fore, unde discerem, neminem. Quorsum igitur haec tam multa de Maximo? Quia profecto videtis nefas esse 10 dictu miseram fuisse talem senectutem. Nec tamen omnes possunt esse Scipiones aut Maximi, ut urbium expugnationes, ut pedestres navalesve pugnas, ut bella a se gesta, ut triumphos recordentur. Est etiam quiete et pure atque eleganter actae aetatis placida ac lenis 15 senectus, qualem accepimus Platonis, qui uno et octogesimo anno scribens est mortuus, qualem Isocratis, qui eum librum, qui Panathenaeus inscribitur, quarto et nonagesimo anno scripsisse se dicit vixitque quinquenium postea; cuius magister Leontinus Gorgias centum 20 et septem complevit annos neque umquam in suo studio atque opere cessavit. Qui, cum ex eo quaeretur, cur tam diu vellet esse in vita: 'Nihil habeo', inquit, 'quod accusem senectutem.' Praeclarum 14 responsum et docto homine dignum. Sua enim vitia 25 insipientes et suam culpam in senectutem conferunt; quod non faciebat is, cuius modo mentionem feci, Ennius:

Sicut fortis equus, spatio qui saepe supremo
 Vicit Olympia, nunc senio confectus quiescit. 30
 Equi fortis et victoris senectuti comparat suam. Quem quidem probe meminisse potestis; anno enim undevicesimo post eius mortem hi consules, T. Flamininus et M. Acilius, facti sunt, ille autem Caepione et Philippo iterum consulibus mortuus est, cum ego quinque 35 et sexaginta annos natus legen Voconiam magna voce et bonis lateribus suasi. Sed annos septuaginta natus (tot

enim vixit Ennius) ita ferebat duo, quae maxima putantur, onera, paupertatem et senectutem, ut eis paene delectari videretur.

Etenim, cum conplector animo, quattuor reperio 15 5 causas, cur senectus misera videatur, unam, quod avocet a rebus gerendis, alteram, quod corpus faciat infirmius, tertiam, quod privet fere omnibus voluptatibus, quartam, quod haud procul absit a morte. Earum, si placet, causarum quanta quamque sit iusta una 10 quaeque, videamus.

A rebus gerendis senectus abstrahit. Quibus? an 6 iis, quae iuventute geruntur et viribus? nullaene igitur res sunt seniles, quae vel infirmis corporibus animo tamen administrentur? nihil ergo agebat Q. Maximus, 15 nihil L. Paulus, pater tuus, socer optimi viri, filii mei? ceteri senes, Fabricii, Curii, Coruncanii, cum rem publicam consilio et auctoritate defendebant, nihil agebant? Ad Appi Claudii senectutem accedebat etiam, 16 ut caecus esset; tamen is, cum sententia senatus inclinaret ad pacem cum Pyrrho foedusque faciendum, 20 non dubitavit dicere illa, quae versibus persecutus est Ennius:

Quo vobis mentes, rectae quae stare solebant
 Antehac, dementes sese flexere viai?
 25 ceteraque gravissime; notum enim vobis carmen est; et tamen ipsius Appi extat oratio. Atque haec ille egit septimo decimo anno post alterum consulatum, cum inter duos consulatus anni decem interfuissent censorque ante superiorem consulatum fuisset; ex quo 30 intellegitur Pyrrhi bello grandem sane fuisse; et tamen sic a patribus accepimus. Nihil igitur adferunt, qui 17 in re gerunda versari senectutem negant, similesque sunt, ut si qui gubernatorem in navigando nihil agere dicant, cum alii malos scandant, alii per foros cursent, 35 alii sentinam exhauriant, ille autem clavum tenens quietus sedeat in puppi, non faciat ea, quae iuvenes, at vero multo maiora et meliora faciat. Non viribus aut ve-

locitate aut celeritate corporum res magnae geruntur, sed consilio, auctoritate, sententia; quibus non modo
 18 non orbari, sed etiam augeri senectus solet. Nisi forte ego vobis, qui et miles et tribunus et legatus et consul versatus sum in vario genere bellorum, cessare nunc videor, cum bella non gero; at senatui, quae
 19 sint gerenda, praescribo, et quo modo Karthagini...., cui male iam diu cogitanti bellum multo ante denuntio; de qua vereri non ante desinam, quam illam excisam esse cognovero. Quam palmam utinam di immortales, Scipio, tibi reservent, ut avi reliquias persequarē
 20 cuius a morte tertius hic et tricesimus annus est, sed memoriam illius viri omnes excipient anni consequentes. Anno ante me censorem mortuus est, novem annis post meum consulatum, cum consul iterum me consule creatus esset. Num igitur, si ad centesimum
 21 annum vixisset, senectutis eum suae paeniteret? nec enim excursionem nec saltu nec eminus hastis aut cominus gladiis uteretur, sed consilio, ratione, sententia. Quae nisi essent in senibus, non summum consilium maiores nostri appellassent senatum. Apud Lacedaemonios quidem ii, qui amplissimum magistratum gerunt, ut sunt, sic etiam nominantur senes. Quodsi legere aut audire voletis externa, maximas res publicas ab adulescentibus labefactatas, a senibus sustentatas et restitutas reperietis.

Cedo, qui vestram rem publicam tantam amissis tam cito?

Sic enim percontantur † ut est in Naevi poetae Ludo; respondentur et alia et hoc in primis:

Provéniebant orátores noví, stulti adulescéntuli.

Temeritas est videlicet florentis aetatis, prudentia senescentis.

7 At memoria minuitur. Credo, nisi eam exerceas, aut etiam si sis natura tardior. Themistocles omnium civium perceperat nomina; num igitur censetis eum,

cum aetate processisset, qui Aristides esset, Lysimachum salutare solitum? Equidem non modo eos novi, qui sunt, sed eorum patres etiam et avos, nec sepulcra legens vereor, quod aiunt, ne memoriam perdam; his enim ipsis legendis in memoriam redeo mortuorum. Nec vero quemquam senem audivi oblitum, quo loco thesaurum obruisset; omnia, quae curant, meminerunt, vadimonia constituta, quis sibi, cui ipsi debeant. Quid? iuris consulti, quid? pontifices, quid? augures, quid? philosophi senes quam multa meminerunt! Manent ingenia senibus, modo permaneat studium et industria, neque ea solum in claris et honoratis viris, sed in vita etiam privata et quieta. Sophocles ad summam senectutem tragoedias fecit; quod propter studium cum rem negligere familiarem videretur, a filiis in iudicium vocatus est, ut, quem ad modum nostro more male rem gerentibus patribus bonis interdici solet, sic illum quasi desipientem a re familiari removerent iudices. Tum senex dicitur eam fabulam, quam in manibus habebat et proxime scripserat, Oedipum Coloneum, recitasse iudicibus quaesisseque, num illud carmen desipientis videretur. Quo recitato sententiis iudicum est liberatus. Num igitur hunc, num Homerum, Hesiodum, Simonidem, Stesichorum, num, quos ante dixi, Isocraten, Gorgian, num philosophorum principes, Pythagoram, Democritum, num Platonem, num Xenocraten, num postea Zenonem, Cleanthem aut eum, quem vos etiam vidistis Romae, Diogenem Stoicum, coëgit in suis studiis obmutescere senectus? an in omnibus his studiorum agitatio vitae aequalis fuit? Age, ut ista divina studia omittamus, possum nominare ex agro Sabino rusticos Romanos, vicinos et familiares meos, quibus absentibus numquam fere ulla in agro maiora opera fiunt, non serendis, non percipiendis, non condendis fructibus. Quamquam in aliis minus hoc mirum est; nemo enim est tam senex, qui se annum non putet posse vivere; sed idem in

eis elaborant, quae sciunt nihil ad se omnino pertinere: 'Serit arbores, quae alteri saeculo prosint', ut ait Staius noster in Synephebis. Nec vero dubitat agricola, quamvis sit senex, quaerenti, cui serat, respondere: 'Dis immortalibus, qui me non accipere modo haec a maioribus voluerunt, sed etiam posteris prodere.' Et melius Caecilius de sene alteri saeculo prospiciente quam illud idem:

Edepól, senectus, sí nil quicquam aliúd viti

Adpórtes tecum, cum ádvenis, unum íd sat est,

Quod díu vivendo múlta, quae non vólt, videt.

Et multa fortasse, quae volt! atque in ea, quae non volt, saepe etiam adulescentia incurrit. Illud vero idem Caecilius vitiosius:

Tum equidem in senecta hoc députo misér-
rimum,

Sentíre ea aetate éumpse esse odiosum álteri. Iucundum potius quam odiosum. Ut enim adulescentibus bona indole praeditis sapientes senes delectantur leviorque fit senectus eorum, qui a iuventute coluntur et diliguntur, sic adulescentes senum praeceptis gaudent, quibus ad virtutum studia ducuntur; nec minus intellego me vobis quam mihi vos esse iucundos. Sed videtis, ut senectus non modo languida atque iners non sit, verum etiam sit operosa et semper agens aliquid et moliens, tale scilicet, quale cuiusque studium in superiore vita fuit. Quid? qui etiam addiscunt aliquid? ut et Solonem versibus gloriantem videmus, qui se cotidie aliquid addiscentem dicit senem fieri, et ego feci, qui litteras Graecas senex didici; quas quidem sic avide arripui quasi diuturnam sitim explere cupiens, ut ea ipsa mihi nota essent, quibus me nunc exemplis uti videtis. Quod cum fecisse Sócratem in fidibus audirem, vellem equidem etiam illud (discebant enim fidibus antiqui), sed in litteris certe elaboravi.

Nec nunc quidem vires desidero adulescentis (is

enim erat locus alter de vitiis senectutis), non plus, quam adulescens tauri aut elephantum desiderabam. Quod est, eo decet uti et, quicquid agas, agere pro viribus. Quae enim vox potest esse contemptior quam Milonis Crotoniatae? qui cum iam senex esset athletasque se exercentes in curriculo videret, aspexisse lacertos suos dicitur inlacrimansque dixisse: 'At hi quidem mortui iam sunt.' Non vero tam isti quam tu ipse, nugator! neque enim ex te umquam es nobilitatus, sed ex lateribus et lacertis tuis. Nihil Sex. Aelius tale, nihil multis annis ante Ti. Coruncianus, nihil modo P. Crassus, a quibus iura civibus praescribentur; quorum usque ad extremum spiritum est provecta prudentia. Orator metuo ne languescat senectute; est enim munus eius non ingenii solum, sed laterum etiam virium. Omnino canorum illud in voce splendescit etiam nescio quo pacto in senectute, quod equidem adhuc non amisi, et videtis annos; sed tamen est decorus senis sermo quietus et remissus, facitque per se ipsa sibi audientiam disertis senis compta et mitis oratio. Quam si ipse exequi nequeas, possis tamen Scipioni praecipere et Laelio. Quid enim est iucundius senectute stipata studiis iuventutis? An ne illas quidem vires senectuti relinquamus, ut adulescentes doceat, instituat, ad omne officii munus instruat? quo quidem opere quid potest esse praeclarius? Mihi vero et Cn. et P. Scipiones et avi tui duo, L. Aemilius et P. Africanus, comitatu nobilium iuvenum fortunati videbantur, nec ulli bonarum artium magistri non beati putandi, quamvis consenuerint vires atque defecerint. Etsi ipsa ista defectio virium adulescentiae vitiis efficitur saepius quam senectutis; libidinosa enim et intemperans adulescentia effectum corpus tradit senectuti. Cyrus quidem apud Xenophontem eo sermone, quem moriens habuit, cum admodum senex esset, negat se umquam sensisse senectutem suam imbecilliorum factam, quam adulescentia fuisset. Ego L. Metellum

memini puer, qui cum quadriennio post alterum consulatum pontifex maximus factus esset, viginti et duos annos ei sacerdotio praefuit, ita bonis esse viribus extremo tempore aetatis, ut adulescentiam non requireret. Nihil necesse est mihi de me ipso dicere, 5
 10 quamquam est id quidem senile aetatique nostrae
 31 conceditur. Videtisne, ut apud Homerum saepissime Nestor de virtutibus suis praedicet? Tertiam iam enim aetatem hominum videbat, nec erat ei verendum, ne vera praedicans de se nimis videretur aut 10 insolens aut loquax. Etenim, ut ait Homerus, 'ex eius lingua melle dulcior fluebat oratio', quam ad suavitatem nullis egebat corporis viribus. Et tamen dux ille Graeciae nusquam optat, ut Aiakis similes habeat decem, sed ut Nestoris; quod si sibi acciderit, 15
 32 non dubitat, quin brevi sit Troia peritura. Sed redeo ad me. Quartum ago annum et octogesimum; vellem equidem idem possem gloriari, quod Cyrus, sed tamen hoc quoque dicere, non me quidem iis esse viribus, quibus aut miles bello Punico aut quaestor eodem bello 20 aut consul in Hispania fuerim aut quadriennio post, cum tribunus militaris depugnavi apud Thermopylas M. Glabrione consule, sed tamen, ut vos videtis, non plane me enervavit, non adfixit senectus, non curia vires meas desiderat, non rostra, non amici, non clien- 25 tes, non hospites. Nec enim umquam sum adsensus veteri illi laudatoque proverbio, quod monet 'mature fieri senem, si diu velis senex esse.' Ego vero me minus diu senem esse malletm quam esse senem, ante quam essem. Itaque nemo adhuc convenire me 30
 33 voluit, cui fuerim occupatus. At minus habeo virium quam vestrum utervis. Ne vos quidem T. Ponti centurionis vires habetis; num idcirco est ille praestantior? Moderatio modo virium adsit, et tantum, quantum potest quisque, nitatur; ne ille non magno desiderio 35 tenebitur virium. Olympiae per stadium ingressus esse Milo dicitur, cum humeris sustineret bovem. Utrum

igitur has corporis an Pythagorae tibi malis vires ingenii dari? Denique isto bono utare, dum adsit, cum absit, ne requiras, nisi forte adulescentes pueritiam, paululum aetate progressi adulescentiam debent requirere. 5
 10 ⁵ Cursus est certus aetatis et una via naturae, eaque simplex, suaque cuique parti aetatis tempestivitas est data, ut et infirmitas puerorum et ferocitas iuvenum et gravitas iam constantis aetatis et senectutis maturitas naturale quiddam habeat, quod suo 10 tempore percipi debeat. Audire te arbitror, Scipio, 34 hospes tuus avitus Masinissa quae faciat hodie nonaginta natus annos; cum ingressus iter pedibus sit, in equum omnino non ascendere, cum autem equo, ex equo non descendere, nullo imbri, nullo frigore adduci, ut capite operto sit, summam esse in eo siccitatem corporis, itaque omnia exequi regis officia et munera. Potest igitur exercitatio et temperantia etiam in senectute conservare aliquid pristini roboris.
 Non sunt in senectute vires. Ne postulantur quidem 11
 20 vires a senectute. Ergo et legibus et institutis vacat aetas nostra muneribus iis, quae non possunt sine viribus sustineri. Itaque non modo, quod non possumus, sed ne quantum possumus quidem cogimur. At multi 35 ita sunt inbecilli senes, ut nullum officii aut omnino
 25 vitae munus exsequi possint. At id quidem non proprium senectutis vitium est, sed commune valetudinis. Quam fuit inbecillus P. Africani filius, is qui te adoptavit, quam tenui aut nulla potius valetudine! Quod ni ita fuisset, alterum illud extitisset lumen civitatis; 30 ad paternam enim magnitudinem animi doctrina uberior accesserat. Quid mirum igitur in senibus, si infirmi sint aliquando, cum id ne adulescentes quidem effugere possint? Resistendum, Laeli et Scipio, senectuti est, eiusque vitia diligentia compensanda sunt; 35 pugnandum tanquam contra morborum vim sic contra senectutem, habenda ratio valetudinis, utendum exercitationibus modicis, tantum cibi et potionis adhibendum,

ut reficiantur vires, non opprimantur. Nec vero corpori solum subveniendum est, sed menti atque animo multo magis; nam haec quoque, nisi tamquam lumini oleum instilles, extinguuntur senectute. Et corpora quidem exercitationum defatigatione ingravescent, animi autem exercendo levantur. Nam quos ait Caecilius 'comicos stultos senes', hos significat credulos, obliosos, dissolutos, quae vitia sunt non senectutis, sed inertis, ignavae, somniculosae senectutis. Ut petulantia, ut libido magis est adulescentium quam senum, nec tamen omnium adulescentium, sed non proborum, sic ista senilis stultitia, quae deliratio appellari solet, senum levium est, non omnium. Quattuor robustos filios, quinque filias, tantam domum, tantas clientelas Appius regebat et caecus et senex; intentum enim animum tamquam arcum habebat nec languescens succumbebat senectuti; tenebat non modo auctoritatem, sed etiam imperium in suos, metuebant servi, verebantur liberi, carum omnes habebant; vigebat in illa domo patrius mos et disciplina. Ita enim senectus honesta est, si se ipsa defendit, si ius suum retinet, si nemini emancipata est, si usque ad ultimum spiritum dominatur in suos. Ut enim adulescentem, in quo est senile aliquid, sic senem, in quo est aliquid adulescentis, probō; quod qui sequitur, corpore senex esse poterit, animo numquam erit. Septimus mihi liber Originum est in manibus, omnia antiquitatis monumenta colligo, causarum illustrium, quascumque defendi, nunc cum maxime conficio orationes, ius augurium, pontificium, civile tracto, multum etiam Graecis litteris utor Pythagoreorumque more exercendae memoriae gratia, quid quoque die dixerim, audierim, egerim, commemoro vesperi. Haec sunt exercitationes ingenii, haec curricula mentis, in his desudans atque elaborans corporis vires non magno opere desidero. Adsum amicis, venio in senatum frequens ultroque adfero res multum et diu cogitatas easque tueor animi, non corporis viri-

bus. Quas si exequi nequirem, tamen me lectulus meus oblectaret ea ipsa cogitantem, quae iam agere non possem; sed ut possim, facit acta vita. Semper enim in his studiis laboribusque viventi non intellegitur quando obrepat senectus. Ita sensim sine sensu aetas senescit nec subito frangitur, sed diurnitate extinguitur.

Sequitur tertia vituperatio senectutis, quod eam earere dicunt voluptatibus. O praeclarum munus aetatis, siquidem id aufert a nobis, quod est in adulescentia vitiosissimum! Accipite enim, optimi adulescentes, veterem orationem Archytae Tarentini, magni in primis et praeclari viri, quae mihi tradita est, cum essem adulescens Tarenti cum Q. Maximo. Nullam capitaliorem pestem quam voluptatem corporis hominibus dicebat a natura datam, cuius voluptatis avidae libidines temere et ecfrenate ad potiendum incitarentur. Hinc patriae prodiones, hinc rerum publicarum eversiones, hinc cum hostibus clandestina colloquia nasci, nullum denique scelus, nullum malum facinus esse, ad quod suscipiendum non libido voluptatis impelleret, supra vero et adulteria et omne tale flagitium nullis excitari aliis inlecebris nisi voluptatis; cumque homini sive natura sive quis deus nihil mente praestabilius dedisset, huic divino muneri ac dono nihil tam esse inimicum quam voluptatem; (nec enim libidine dominante temperantiae locum esse,) neque omnino in voluptatis regno virtutem posse consistere. Quod quo magis intellegi posset, fingere animo iubebat tanta incitatum aliquem voluptate corporis, quanta percipi posset maxima; nemini censebat fore dubium, quin tam diu, dum ita gauderet, nihil agitare mente, nihil ratione, nihil cogitatione consequi posset. Quocirca nihil esse tam detestabile tamque pestiferum quam voluptatem, siquidem ea, cum maior esset atque longinquior, omne animi lumen extingueret. Haec cum C. Pontio Samnite, patre eius, a quo Caudino proelio

Sp. Postumius, T. Veturius consules superati sunt, locutum Archytam Nearchus Tarentinus, hospes noster, qui in amicitia populi Romani permanserat, se a maioribus natu accepisse dicebat, cum quidem ei sermoni interfuisset Plato Atheniensis, quem Tarentum venisse
 42 L. Camillo, Ap. Claudio consulibus reperio. Quorsus hoc? Ut intellegeretis, si voluptatem aspernari ratione et sapientia non possemus, magnam habendam esse senectuti gratiam, quae efficeret, ut id non liberet, quod non oporteret. Impedit enim consilium voluptas, 10 rationi inimica est, mentis, ut ita dicam, praestringit oculos nec habet ullum cum virtute commercium. Inventus feci, ut fortissimi viri T. Flaminii fratrem, L. Flamininum, e senatu eicerem septem annis post, quam consul fuisset, sed notandam putavi libidinem. 15 Ille enim, cum esset consul in Gallia, exoratus in convivio a scorto est, ut securi feriret aliquem eorum, qui in vinculis essent damnati rei capitalis. Hic Tito fratre suo censore, qui proximus ante me fuerat, elapsus est; mihi vero et Flacco neutiquam probari 20 potuit tam flagitiosa et tam perdita libido, quae cum 13 probro privato coniungeret imperii dedecus. Saepe 43 audiavi ex maioribus natu, qui se porro pueros a senibus audisse dicebant, mirari solitum C. Fabricium, quod, cum apud regem Pyrrhum legatus esset, audisset 25 a Thessalo Cineas esse quandam Athenis, qui se sapientem profiteretur, eumque dicere omnia, quae faceremus, ad voluptatem esse referenda. Quod ex eo audientes M. Curium et Ti. Coruncanium optare solitos, ut id Samnitibus ipsique Pyrrho persuaderetur, 30 quo facilius vinci possent, cum se voluptatibus dedissent. Vixerat M. Curius cum P. Decio, qui quinquennio ante eum consulem se pro re publica quarto consulatu devoverat; norat eundem Fabricius, norat Coruncanius; qui cum ex sua vita, tum ex eius, quem 35 dico, Deci, facto iudicabant esse profecto aliquid natura pulchrum atque praeclarum, quod sua sponte

peteretur, quodque spreta et contempta voluptate optumus quisque sequeretur. Quorsus igitur tam multa 44 de voluptate? Quia non modo vituperatio nulla, sed etiam summa laus senectutis est, quod ea voluptates 5 nullas magnopere desiderat. Caret epulis extractisque mensis et frequentibus poculis, caret ergo etiam vinulentia et cruditate et insomniis. Sed si aliquid dandum est voluptati, quoniam eius blanditiis non facile obsistimus (divine enim Plato 'escam malorum' 10 appellat voluptatem, quod ea videlicet homines capiuntur ut pisces), quamquam immoderatis epulis caret senectus, modicis tamen conviviis delectari potest. C. Duellium M. f., qui Poenos classe primus devicerat, redeuntem a cena senem saepe videbam puer; delecta- 15 batur cereo funali et tibicine, quae sibi nullo exemplo privatus sumpserat; tantum licentiae dabat gloria. Sed quid ego alios? ad me ipsum iam revertar. Pri- 45 mum habui semper sodales. Sodalitates autem me quaestore constitutae sunt sacris Idaeis Magnae Matris 20 acceptis. Epularum igitur cum sodalibus omnino modice, sed erat quidam fervor aetatis; qua progrediente omnia fiunt in dies mitiora. Neque enim ipsorum conviviorum delectationem voluptatibus corporis magis quam coetu amicorum et sermonibus metiebar. Bene 25 enim maiores accubitionem epularem amicorum, quia vitae coniunctionem haberet, convivium nominaverunt, melius quam Graeci, qui hoc idem tum computationem, tum concenationem vocant, ut, quod in eo genere minimum est, id maxime probare videantur. 30 Ego vero propter sermonis delectationem tempestivis 14 quoque conviviis delector, nec cum aequalibus solum, 46 qui pauci admodum restant, sed cum vestra etiam aetate atque vobiscum, habeoque senectuti magnam gratiam, quae mihi sermonis aviditatem auxit, potio- 35 nis et cibi sustulit. Quodsi quem etiam ista delectant (ne omnino bellum indixisse videar voluptati, cuius est fortasse quidam naturalis modus), non intellego ne in

istis quidem ipsis voluptatibus carere sensu senectutem. Me vero et magisteria delectant a maioribus instituta et is sermo, qui more maiorum a summo adhibetur in poculo, et pocula, sicut in Symposio Xenophontis est, minuta atque rorantia et refrigeratio 5 aestate et vicissim aut sol aut ignis hibernus; quae quidem etiam in Sabinis persequi soleo conviviumque vicinorum cotidie compleo, quod ad multam noctem, quam maxime possumus, vario sermone producimus.

47 At non est voluptatum tanta quasi titillatio in senibus. Credo, sed ne desideratio quidem; nihil autem est molestum, quod non desideres. Bene Sophocles, cum ex eo quidam iam adfecto aetate quaereret, uterturne rebus veneriis: 'Di meliora!' inquit; 'libenter vero istine sicut ab domino agresti ac furioso 15 profugi.' Cupidis enim rerum talium odiosum fortasse et molestum est carere, satiatis vero et expletis iucundius est carere quam frui. Quamquam non caret is, qui non desiderat; ergo hoc non desiderare dico esse iucundius. Quodsi istis ipsis voluptatibus bona aetas fruitur 20 libentius, primum parvulis fruitur rebus, ut diximus, deinde iis, quibus senectus etiamsi non abunde potitur, non omnino caret. Ut Turpione Ambivio magis delectatur, qui in prima cavea spectat, delectatur tamen etiam, qui in ultima, sic adulescentia voluptates propter intuens magis fortasse laetatur, sed delectatur etiam senectus procul eas spectans tantum, 25 quantum sat est. At illa quanti sunt, animum tamquam emeritis stipendiis libidinis, ambitionis, contentionis, inimicitiarum, cupiditatum omnium secum esse 30 secumque, ut dicitur, vivere! Si vero habet aliquod tamquam pabulum studii atque doctrinae, nihil est otiosa senectute iucundius. † Mori videbamus in studio dime- tiendi paene caeli atque terrae C. Galum, familiarem patris tui, Scipio; quotiens illum lux noctu aliquid 35 describere ingressum, quotiens nox oppressit, cum mane coepisset! quam delectabat eum defectiones solis et

lunae multo ante nobis praedicere! Quid in leviori- 50 bus studiis, sed tamen acutis? quam gaudebat bello suo Punico Naevius! quam Truculento Plautus, quam Pseudolo! Vidi etiam senem Livium; qui cum sex 5 annis ante, quam ego natus sum, fabulam docuisset Centone Tuditanoque consulibus, usque ad adulescentiam meam processit aetate. Quid de P. Licini Crassi et pontificii et civilis iuris studio loquar aut de huius P. Scipionis, qui his paucis diebus pontifex maximus 10 factus est? Atque eos omnes, quos commemoravi, his studiis flagrantes senes vidimus; M. vero Cethegum, quem recte 'Suadae medullam' dixit Ennius, quanto studio exerceri in dicendo videbamus etiam 15 senem! Quae sunt igitur epularum aut ludorum aut scortorum voluptates cum his voluptatibus comparandae? Atque haec quidem studia doctrinae; quae quidem prudentibus et bene institutis pariter cum aetate crescunt, ut honestum illud Solonis sit, quod ait versiculo quodam, ut ante dixi, senescere se multa 20 in dies addiscentem, qua voluptate animi nulla certe potest esse maior.

Venio nunc ad voluptates agricularum, quibus ego 15 51 incredibiliter delector; quae nec ulla impediuntur senectute et mihi ad sapientis vitam proxime videntur 25 accedere. Habent enim rationem cum terra, quae nunquam recusat imperium nec unquam sine usura reddit, quod accepit, sed alias minore, plerumque maiore cum faenore. Quamquam me quidem non fructus modo, sed etiam ipsius terrae vis ac natura delectat. Quae 30 cum gremio mollito ac subacto sparsum semen accepit, primum id occaecatum cohibet, ex quo occatio, quae hoc efficit, nominata est, deinde tepefactum vapore et compressu suo diffundit et elicit herbescentem ex eo viriditatem, quae nixa fibris stirpium sensim 35 adulescit culmoque erecta geniculato vaginis iam quasi pubescens includitur; ex quibus cum emersit, fundit frugem spici ordine structam et contra avium mino-

52 rum morsus munitur vallo aristarum. Quid ego vitium
 ortus, satus, incrementa commemorem? Satiari delectatione non possum, ut meae senectutis requiem oblectamentumque noscatis. Omitto enim vim ipsam omnium, quae generantur e terra; quae ex fici tanto grano aut ex acini vinaceo aut ex ceterarum frugum aut stirpium minutissimis seminibus tantos truncos ramosque procreet. Malleoli, plantae, sarmenta, viviradices, propagines nonne efficiunt, ut quemvis cum admiratione delectent? Vitis quidem, quae natura caduca est et, nisi fulta est, fertur ad terram, eadem, ut se erigat, claviculis suis quasi manibus, quicquid est naeta, complectitur; quam serpentem multiplici lapsu et erratico ferro amputans coërcet ars agricolarum, ne silvescat sarmentis et in omnes partes nimia fundatur. Itaque ineunte vere in iis, quae relicta sunt, existit tamquam ad articulos sarmentorum ea, quae gemma dicitur, a qua oriens uva se ostendit, quae et suco terrae et calore solis augescens primo est peracerba gustatu, deinde maturata dulcescit vestitque pampinis nec modico tepore caret et nimios solis defendit ardores. Qua quid potest esse cum fructu laetius, tum aspectu pulchrius? Cuius quidem non utilitas me solum, ut ante dixi, sed etiam cultura et natura ipsa delectat, adminiculorum ordines, capitum iugatio, religatio et propagatio vitium, sarmentorum ea, quam dixi, aliorum amputatio, aliorum inmissio. Quid ego irrigationes, quid fossiones agri repastinationesque proferam, quibus fit multo terra fecundior? quid de utilitate loquar stercorandi? dixi in eo libro, quem de rebus rusticis scripsi; de qua doctus Hesiodus ne verbum quidem fecit, cum de cultura agri scriberet. At Homerus, qui multis, ut mihi videtur, ante saeculis fuit, Laërtam lenientem desiderium, quod capiebat e filio, colentem agrum et eum stercorantem facit. Nec vero segetibus solum et pratis et vineis et arbustis res rusticae laetae sunt, sed hortis

etiam et pomariis, tum pecudum pastu, apium examini-
 bus, florum omnium varietate. Nec consitiones modo delectant, sed etiam insitiones, quibus nihil in-
 venit agri cultura sollertius. Possum persequi multa oblectamenta rerum rusticarum, sed haec ipsa, quae dixi, sentio fuisse longiora. Ignoscetis autem; nam et studio rusticarum rerum proventus sum, et senectus est natura loquacior, ne ab omnibus eam vitiis videar vindicare: Ergo in hac vita M. Curius, cum de Samnitibus, de Sabinis, de Pyrrho triumphasset, consumpsit extremum tempus aetatis. Cuius quidem ego villam contemplans (abest enim non longe a me) admirari satis non possum vel hominis ipsius continentiam vel temporum disciplinam. Curio ad focum sedenti magnum auri pondus Samnites cum attulissent, repudiati sunt; non enim aurum habere praeclarum sibi videri dixit, sed eis, qui haberent aurum, imperare. Poteratne tantus animus efficere non iucundam senectutem? Sed venio ad agricolas, ne a me ipso recedam. In agris erant tum senatores, id est senes, siquidem aranti L. Quinctio Cincinnato nuntiatum est eum dictatorem esse factum; cuius dictatoris iussu magister equitum C. Servilius Ahala Sp. Maelium regnum adpetentem occupatum interemit. A villa in senatum arcessebatur et Curius et ceteri senes, ex quo, qui eos arcessebant, viatores nominati sunt. Num igitur horum senectus miserabilis fuit, qui se agri cultione oblectabant? Mea quidem sententia haud scio an nulla beatior possit esse, neque solum officio, quod hominum generi universo cultura agrorum est salutaris, sed et delectatione, de qua dixi, et saturitate copiaque rerum omnium, quae ad victum hominum, ad cultum etiam deorum pertinent, ut, quoniam haec quidam desiderant, in gratiam iam cum voluptate redeamus. Semper enim boni assiduique domini referta cella vinaria, olearia, etiam penaria est, villaque tota locuples est, abundat porco, haedo, agno, gallina,

lacte, caseo, melle. Iam hortum ipsi agricolae succidiam alteram appellant. Conditiora facit haec super-
 57 vacaneis etiam operis aucupium atque venatio. Quid
 de pratorum viriditate aut arborum ordinibus aut
 vinearum olivetorumve specie plura dicam? brevi 5
 praecidam: Agro bene culto nihil potest esse nec usu
 uberius nec specie ornatius; ad quem fruendum non modo
 non retardat, verum etiam invitat atque adlectat senec-
 tus. Ubi enim potest illa aetas aut calescere vel aprica-
 10 tione melius vel igni aut vicissim umbris aquisve
 58 refrigerari salubrius? Sibi habeant igitur arma, sibi
 equos, sibi hastas, sibi clavam et pilam, sibi nata-
 tiones atque cursus, nobis senibus ex lusionibus mult-
 17 bit, quoniam sine iis beata esse senectus potest. Multas 15
 59 ad res perutiles Xenophontis libri sunt; quos legite,
 quaeso, studiose, ut facitis. Quam copiose ab eo agri
 cultura laudatur in eo libro, qui est de tuenda re
 familiari, qui Oeconomicus inscribitur! Atque ut intellegatis nihil ei tam regale videri quam studium 20
 agri colendi, Socrates in eo libro loquitur cum Critobulo
 Cyrum minorem, Persarum regem, praestantem ingenio
 atque imperii gloria, cum Lysander Lacedaemonius, vir summae virtutis, venisset ad eum Sardis
 25 eique dona a sociis adtulisset, et ceteris in rebus
 comem erga Lysandrum atque humanum fuisse et ei
 quendam consaeptum agrum diligenter consitum ostendisse.
 Cum autem admiraretur Lysander et proceritates arborum
 et directos in quincuncem ordines et humum subactam
 atque puram et suavitatem odorum, 30
 qui adflarentur ex floribus, tum eum dixisse mirari
 se non modo diligentiam, sed etiam sollertiam eius,
 a quo essent illa dimensa atque discripta; et Cyrum
 respondisse: 'Atqui ego ista sum omnia dimensus;
 mei sunt ordines, mea discriptio, multae 35
 etiam istarum arborum mea manu sunt satae.'
 Tum Lysandrum intuentem purpuram eius et nitorem

corporis ornatumque Persicum multo auro multisque
 gemmis dixisse: 'Rite vero te, Cyre, beatum ferunt,
 quoniam virtuti tuae fortuna coniuncta est.' Hac igitur fortuna frui licet senibus, nec aetas 60
 5 impedit, quo minus et ceterarum rerum et in primis
 agri colendi studia teneamus usque ad ultimum tempus
 senectutis. M. quidem Valerium Corvinum accepimus
 ad centesimum annum perduxisse, cum esset acta iam
 aetate in agris eosque coleret; cuius inter primum
 10 et sextum consulatum sex et quadraginta anni inter-
 fuerunt. Ita, quantum spatium aetatis maiores ad
 senectutis initium esse voluerunt, tantus illi cursus
 honorum fuit; atque huius extrema aetas hoc beatior
 quam media, quod auctoritatis habebat plus, laboris
 15 minus; apex est autem senectutis auctoritas. Quanta 61
 fuit in L. Caecilio Metello, quanta in A. Atilio Calatino!
 in quem illud elogium: 'Hunc unum plurimae consentiunt
 gentes populi primum fuisse virum.' Notum est carmen
 incisum in sepulcro. Iure 20
 igitur gravis, cuius de laudibus omnium esset fama
 consentiens. Quem virum nuper P. Crassum, pontificem
 maximum, quem postea M. Lepidum, eodem sacerdotio
 praeditum, vidimus! Quid de Paulo aut Africano loquar
 aut, ut iam ante, de Maximo? quorum 25
 non in sententia solum, sed etiam in nutu residebat
 auctoritas. Habet senectus honorata praesertim tantam
 auctoritatem, ut ea pluris sit quam omnes adolescentiae
 voluptates. Sed in omni oratione mementote eam me
 senectutem laudare, quae fundamentis 18
 62 adolescentiae constituta sit. Ex quo efficitur, id quod
 ego magno quondam cum assensu omnium dixi, miseram
 esse senectutem, quae se oratione defenderet.
 Non cani nec rugae repente auctoritatem arripere
 possunt, sed honeste acta superior aetas fructus capit
 35 auctoritatis extremos. Haec enim ipsa sunt honorabilia,
 quae videntur levia atque communia, salutari, adpeti,
 decedi, adsurgi, deduci, reduci, consuli; quae

et apud nos et in aliis civitatibus, ut quaeque optime morata est, ita diligentissime observantur. Lysandrum Lacedaemonium, cuius modo feci mentionem, dicere aiunt solitum Lacedaemonem esse honestissimum domicilium senectutis; nusquam enim tantum tribuitur aetati, nusquam est senectus honoratior. Quin etiam memoriae proditum est, cum Athenis ludis quidam in theatrum grandis natu venisset, magno consessu locum nusquam ei datum a suis civibus; cum autem ad Lacedaemonios accessisset, qui legati cum essent, certo in loco conederant, consurrexisse omnes illi dicuntur et 64 senem sessum recepisse. Quibus cum a cuncto consessu plausus esset multiplex datus, dixisse ex iis quendam Athenienses scire, quae recta essent, sed facere nolle. Multa in vestro collegio praeclara, sed hoc, de quo agimus, in primis, quod, ut quisque aetate antecedit, ita sententiae principatum tenet, neque solum honore antecedentibus, sed iis etiam, qui cum imperio sunt, maiores natu augures anteponuntur. Quae sunt igitur voluptates corporis cum auctoritatis praemiis 20 comparandae? quibus qui splendide usi sunt, ii mihi videntur fabulam aetatis peregissee nec tamquam in-exercitati histriones in extremo actu corruisse.

65 At sunt morosi et anxii et iracundi et difficiles senes. Si quaerimus, etiam avari; sed haec morum 25 vitia sunt, non senectutis. Ac morositas tamen et ea vitia, quae dixi, habent aliquid excusationis non illius quidem iustae, sed quae probari posse videatur; contemni se putant, despici, inludi; praeterea in fragili corpore odiosa omnis offensio est. Quae tamen omnia 30 dulciora fiunt et moribus bonis et artibus, idque cum in vita, tum in scaena intellegi potest ex iis fratribus, qui in Adelphis sunt. Quanta in altero diritas, in altero comitas! Sic se res habet: ut enim non omne vinum, sic non omnis natura vetustate coacescit. Se- 35 veritatem in senectute probo, sed eam, sicut alia, 66 modicam, acerbiter nullo modo. Avaritia vero se-

nilis quid sibi velit, non intellego; potest enim quicquam esse absurdius quam, quo viae minus restet, eo plus viatici quaerere?

Quarta restat causa, quae maxime angere atque 19 5 sollicitam habere nostram aetatem videtur, adpropinquatio mortis, quae certe a senectute non potest esse longe. O miserum senem, qui mortem contemnendam esse in tam longa aetate non viderit! quae aut plane negligenda est, si omnino extinguit animum, aut etiam 10 optanda, si aliquo eum deducit, ubi sit futurus aeternus; atqui tertium certe nihil inveniri potest; quid 67 igitur timeam, si aut non miser post mortem aut beatus etiam futurus sum? Quamquam quis est tam stultus, quamvis sit adulescens, cui sit exploratum se 15 ad vesperum esse victurum? Quin etiam aetas illa multo plures quam nostra casus mortis habet; facilius in morbos incidunt adulescentes, gravius aegrotant, tristius curantur. Itaque pauci veniunt ad senectutem; quod ni ita accideret, melius et prudentius viveretur. 20 Mens enim et ratio et consilium in senibus est; qui si nulli fuissent, nullae omnino civitates fuissent. Sed redeo ad mortem independentem. Quod est istud crimen senectutis, cum id ei videatis cum adulescentia esse commune? Sensi ego in optimo filio, tu in ex- 25 pectatis ad amplissimam dignitatem fratribus, Scipio, mortem omni aetati esse communem. At sperat adulescens diu se victurum, quod sperare idem senex non potest. Insipienter sperat. Quid enim stultius quam incerta pro certis habere, falsa pro veris? At senex 30 ne quod speret quidem habet. At est eo meliore condicione quam adulescens, quod id, quod ille sperat, hic consecutus est; ille vult diu vivere, hic diu vixit. Quamquam, o di boni! quid est in hominis natura 69 diu? Da enim summum tempus, expectemus Tartes- 35 siorum regis aetatem (fuit enim, ut scriptum video, Arganthonius quidam Gadibus, qui octoginta regnavit annos, centum viginti vixit) — sed mihi ne

diuturnum quidem quicquam videtur, in quo est aliquid extremum. Cum enim id advenit, tum illud, quod praeteriit, effluxit; tantum remanet, quod virtute et recte factis consecutus sis; horae quidem cedunt et dies et menses et anni, nec praeteritum tempus 5
quam revertitur, nec, quid sequatur, sciri potest; quod cuique temporis ad vivendum datur, eo debet esse
70 contentus. Neque enim histrioni, ut placeat, peragenda fabula est, modo, in quocumque fuerit actu, probetur, neque sapienti usque ad 'Plaudite' veniendum est. Breve enim tempus aetatis satis longum est ad bene honesteque vivendum; sin processerit longius, non magis dolendum est, quam agricolae dolent praeterita verni temporis suavitate aestatem autumnun-
15 que venisse. Ver enim tamquam adulescentiam 15 significat ostenditque fructus futuros, reliqua autem tempora demetendis fructibus et percipiendis accom-
71 modata sunt. Fructus autem senectutis est, ut saepe dixi, ante partorum bonorum memoria et copia. Omnia autem, quae secundum naturam fiunt, sunt habenda
20 in bonis. Quid est autem tam secundum naturam quam senibus emori? quod idem contingit adulescentibus adversante et repugnante natura. Itaque adulescentes mihi mori sic videntur, ut eum aquae multitudine flammae vis opprimitur, senes autem sic, ut
25 cum sua sponte nulla adhibita vi consumptus ignis extinguitur; et quasi poma ex arboribus, cruda si sunt, vix evelluntur, si matura et cocta, decidunt, sic vitam adulescentibus vis aufert, senibus maturitas; quae quidem mihi tam iucunda est, ut, quo propius
30 ad mortem accedam, quasi terram videre videar aliquandoque in portum ex longa navigatione esse venturus. Senectutis autem nullus est certus terminus,
20 72 recteque in ea vivitur, quoad munus officii exsequi et tueri possit [mortemque contemnere]; ex quo fit, ut
35 animosior etiam senectus sit quam adulescentia et fortior. Hoc illud est, quod Pisistrato tyranno a Solone

responsum est, cum illi quaerenti, qua tandem re fretus sibi tam audaciter obsisteret, respondisse dicitur: 'Senectute.' Sed vivendi est finis optimus, cum integra mente certisque sensibus opus ipsa suum eadem,
5 quae coagmentavit, natura dissolvit. Ut navem, ut aedificium idem destruit facillime, qui construxit, sic hominem eadem optime, quae conglutinavit, natura dissolvit. Iam omnis conglutinatio recens aegre, inveterata facile divellitur. Ita fit, ut illud breve vitae
10 reliquum nec avide adpetendum senibus nec sine causa deserendum sit; vetatque Pythagoras iniussu imperatoris, id est dei, de praesidio et statione vitae decedere. Solonis quidem sapientis est elogium, quo se
15 negat velle suam mortem dolore amicorum et lamentis vacare. Volt, credo, se esse carum suis; sed haud scio an melius Ennius:

Nemo me lacrumis deceat neque funera
fletu

Faxit.

Non censet lugendam esse mortem, quam immortalitas
20 consequatur. Iam sensus moriendi aliquis esse potest, 74
isque ad exiguum tempus, praesertim seni, post mortem quidem sensus aut optandus aut nullus est. Sed hoc meditatam ab adulescentia debet esse, mortem ut neglegamus, sine qua meditatione tranquillo animo
25 esse nemo potest. Moriendum enim certe est, et incertum an hoc ipso die. Mortem igitur omnibus horis independentem timens qui poterit animo consistere? De (76)
qua non ita longa disputatione opus esse videtur, cum recorder non L. Brutum, qui in liberanda patria est
30 interfectus, non duos Decios, qui ad voluntariam mortem cursum equorum incitaverunt, non M. Atilium, qui ad supplicium est profectus, ut fidem hosti datam conservaret, non duos Scipiones, qui iter Poenis vel corporibus suis obstruere voluerunt, non avum tuum L.
35 Paulum, qui morte luit collegae in Cannensi ignominia temeritatem, non M. Marcellum, cuius interitum

ne crudelissimus quidem hostis honore sepulturae care-
 re passus est, sed legiones nostras, quod scripsi in
 Originibus, in eum locum saepe profectas alacri
 animo et erecto, unde se redituras numquam arbitra-
 rentur. Quod igitur adulescentes, et ii quidem non
 solum indocti, sed etiam rustici, contemnunt, id docti
 76 senes extimescent? Omnino, ut mihi quidem videtur,
 studiorum omnium satietas vitae facit satietatem. Sunt
 pueritiae studia certa; num igitur ea desiderant adu-
 lescentes? sunt ineuntis adulescentiae; num ea con-
 10 stans iam requirit aetas, quae media dicitur? sunt
 etiam eius aetatis; ne ea quidem quaeruntur in se-
 nectute; sunt extrema quaedam studia senectutis; ergo,
 ut superiorum aetatum studia occidunt, sic occidunt
 21 etiam senectutis; quod cum evenit, satietas vitae tem-
 77 pus inaturum mortis adfert. Non enim video, cur,
 quid ipse sentiam de morte, non audeam vobis dicere,
 quod eo cernere mihi melius videor, quo ab ea propi-
 us absom. Ego vestros patres, P. Scipio, tuque,
 C. Laeli, viros clarissimos mihi que amicissimos, vivere
 20 arbitror, et eam quidem vitam, quae est sola vita
 nominanda. Nam, dum sumus inclusi in his compa-
 gibus corporis, munere quodam necessitatis et gravi
 opere perfungimur; est enim animus caelestis ex al-
 tissimo domicilio depressus et quasi demersus in ter-
 25 ram, locum divinae naturae aeternitatisque contrarium.
 Sed credo deos immortales sparsisse animos in corpora
 humana, ut essent, qui terras tuerentur, quique cae-
 lestium ordinem contemplantes imitarentur eum vitae
 modo atque constantia. Nec me solum ratio ac dis-
 30 putatio impulit, ut ita crederem, sed nobilitas etiam
 78 summorum philosophorum et auctoritas. Audiebam
 Pythagoram Pythagoreosque, incolas paene nostros,
 qui essent Italici philosophi quondam nominati, num-
 quam dubitasse, quin ex universa mente divina deli-
 35 batos animos haberemus. Demonstrabantur mihi prae-
 terea, quae Socrates supremo vitae die de immortalitate

animorum disseruisset, is qui esset omnium sapien-
 tissimus oraculo Apollinis iudicatus. Quid multa? sic
 persuasi mihi, sic sentio, cum tanta celeritas animo-
 rum sit, tanta memoria praeteritorum futurorumque
 5 prudentia, tot artes, tantae scientiae, tot inventa, non
 posse eam naturam, quae res eas contineat, esse mor-
 talem, cumque semper agitetur animus nec principium
 motus habeat, quia se ipse moveat, ne finem quidem
 habiturum esse motus, quia numquam se ipse sit re-
 10 licturus, et, cum simplex animi esset natura neque
 haberet in se quicquam admixtum dispar sui atque
 dissimile, non posse eum dividi; quod si non posset,
 non posse interire; magnoque esse argumento homines
 scire pleraque ante, quam nati sint, quod iam pueri,
 15 cum artes difficiles discant, ita celeriter res innumera-
 biles arripiant, ut eas non tum primum accipere vi-
 deantur, sed reminisci et recordari. Haec Platonis fere.
 22 Apud Xenophontem autem moriens Cyrus maior haec
 79 dicit: 'Nolite arbitrari, o mihi carissimi filii,
 20 me, cum a vobis discessero, nusquam aut nul-
 lum fore. Nec enim, dum eram vobiscum, ani-
 mum meum videbatis, sed eum esse in hoc
 corpore ex iis rebus, quas gerebam, intellege-
 batis. Eundem igitur esse creditote, etiamsi
 25 nullum videbitis. Nec vero clarorum virorum
 80 post mortem honores permanerent, si nihil
 eorum ipsorum animi efficerent, quo diutius
 memoriam sui teneremus.* Mihi quidem num-
 quam persuaderi potuit animos, dum in cor-
 30 poribus essent mortalibus, vivere, cum exces-
 sissent ex eis, emori, nec vero tum animum
 esse insipientem, cum ex insipienti corpore
 evasisset, sed cum omni admixtione corporis
 liberatus purus et integer esse coepisset, tum
 35 esse sapientem.* Atque etiam cum hominis na-
 tura morte dissolvitur, ceterarum rerum per-
 spicuum est quo quaeque discedat; abeunt enim

illuc omnia, unde orta sunt, animus autem solus, nec cum adest nec cum discedit, apparet. 31 Iam vero videtis nihil esse morti tam simile quam somnum. Atqui dormientium animi maxime declarant divinitatem suam; multa enim, 5 cum remissi et liberi sunt, futura prospiciunt. Ex quo intellegitur, quales futuri sint, cum se plane corporis vinculis relaxaverint. Quare, si haec ita sunt, sic me colitote', inquit, 'ut deum; sin una est interiturus animus cum cor- 10 pore, vos tamen deos vententes, qui hanc omnem pulchritudinem tuentur et regunt, memoriam nostri pie inviolateque servabitis.' Cyrus quidem haec moriens; nos, si placet, nostra videamus. 23 Nemo umquam mihi, Scipio, persuadebit aut patrem 82 tuum Paulum aut duos avos, Paulum et Africanum, aut Africani patrem aut patruum aut multos praestantes viros, quos enumerare non est necesse, tanta esse conatos, quae ad posteritatis memoriam pertinerent, nisi animo cernerent posteritatem ad se ipsos perti- 20 nere. An censes, ut de me ipse aliquid more senum glorier, me tantos labores diurnos nocturnosque domi militiaeque suscepturum fuisse, si isdem finibus gloriam meam, quibus vitam, essem terminaturus? Nonne melius multo fuisset otiosam aetatem et quietam sine 25 ullo aut labore aut contentione traducere? Sed nescio quo modo animus erigens se posteritatem ita semper prospiciebat, quasi, cum excessisset e vita, tum denique victurus esset. Quod quidem ni ita se haberet, ut animi immortales essent, haud optimi cuiusque animus 30 maxime ad immortalitatem et gloriam niteretur. Quid? quod sapientissimus quisque aequissimo animo moritur, stultissimus iniquissimo, nonne vobis videtur is animus, qui plus cernat et longius, videre se ad meliora proficisci, ille autem, cuius obtusior sit acies, 35 non videre? Equidem efferor studio patres vestros, quos colui et dilexi, videndi, neque vero eos solos

convenire aveo, quos ipse cognovi, sed illos etiam, de quibus audiavi et legi et ipse conscripsi. Quo quidem me proficiscentem haud sane quis facile retraxerit nec tamquam Peliam recoxerit. Et si quis deus mihi largiatur, 5 ut ex hac aetate repuerascam et in cunis vagiam, valde recusem nec vero velim quasi decurso spatio ad carceres a calce revocari. Quid habet enim 84 vita commodi? quid non potius laboris? Sed habeat sane, habet certe tamen aut satietatem aut modum. 10 Non lubet enim mihi deplorare vitam, quod multi, et ii docti, saepe fecerunt, neque me vixisse paenitet, quoniam ita vixi, ut non frustra me natum existumem, et ex vita ita discedo tamquam ex hospitio, non tamquam e domo. Commorandi enim natura devorsorium 15 nobis, non habitandi dedit. O praeclarum diem, cum in illud divinum animorum concilium coetumque proficiscar cumque ex hac turba et conluvione discedam? Proficiscar enim non ad eos solum viros, de quibus ante dixi, verum etiam ad Catonem meum, quo nemo 20 vi melior natus est, nemo pietate praestantior; cuius a me corpus est crematum, quod contra decuit, ab illo meum, animus vero non me deserens, sed respectans in ea profecto loca discessit, quo mihi ipsi cernebat esse veniendum. Quem ego meum casum 25 fortiter ferre visus sum, non quo aequo animo ferrem, sed me ipse consolabar existumans non longinquum inter nos digressum et discessum fore. His mihi 85 rebus, Scipio, (id enim te cum Laelio admirari solere dixisti) levis est senectus, nec solum non molesta, sed etiam iucunda. Quodsi in hoc erro, qui animos hominum immortales esse credam, libenter erro nec mihi hunc errorem, quo delector, dum vivo, extorqueri volo; sin mortuus, ut quidam minuti philosophi censent, nihil sentiam, non vereor, ne hunc errorem meum 35 philosophi mortui irrideant. Quodsi non sumus immortales futuri, tamen extingui homini suo tempore optabile est. Nam habet natura ut aliarum omnium

rerum, sic vivendi modum. Senectus autem aetatis est peractio tamquam fabulae, cuius defectionem fugere debemus, praesertim adiuncta satietate.

Haec habui, de senectute quae dicerem; ad quam utinam perveniat! ut ea, quae ex me audistis, re experti probare possitis.

M. TULLI CICERONIS
LAELIUS DE AMICITIA LIBER
AD T. POMPONIUM ATTICUM.

ARGUMENTUM.

Cum inter P. Scipionem Africanum et C. Laelium summam semper amicitiam fuisse constaret, Cicero, cum vellet aliquid de amicitia conscribere, Laeli persona idonea visa est, quem induceret de amicitia disputantem cum utroque genero, C. Fannio et Q. Mucio Scaevola. Hoc igitur sermone, quem Cicero paucis diebus post mortem Africani anno p. u. c. 625, ante Chr. nat. anno 129, habitum fingit, praemisso prooemio Laelius docet, quid sit amicitia, quibus de causis amici quaerantur, quibus causis amicitia contrahatur, deinde inter quos amicitia esse possit, quae sit amicitiae lex, quae officia, quibus denique modis perpetuo conservetur.

Scipsit autem Cicero hunc libellum post Catonem Maiorem (v. huius libri cap. 1 § 4) anno fere p. u. c. 710, ante quam libros de officiis conscripsit (vide lib. II cap. 9 § 31).

1 Q. Mucius augur multa narrare de C. Laelio so-
1 cero suo memoriter et iucunde solebat nec dubitare illum in omni sermone appellare sapientem; ego autem a patre ita eram deductus ad Scaevolam sumpta virili toga, ut, quoad possem et liceret, a senis latere nunquam discederem; itaque multa ab eo prudenter dis-

putata, multa etiam breviter et commode dicta memoriae mandabam fierique studebam eius prudentia doctior. Quo mortuo me ad pontificem Scaevolam contuli, quem unum nostrae civitatis et ingenio et iustitia praestantissimum audeo dicere. Sed de hoc alias; nunc redeo ad augurem.

Cum saepe multa, tum memini domi in hemicyclio sedentem, ut solebat, cum et ego essem una et pauci admodum familiares, in eum sermonem illum incidere, qui tum forte multis erat in ore. Meministi enim profecto, Attice, et eo magis, quod P. Sulpicio uterbare multum, cum is tribunus pl. capitali odio a Q. Pompeio, qui tum erat consul, dissideret, quocum coniunctissime et amantissime vixerat, quanta esset hominum vel admiratio vel querella. Itaque tum Scaevola cum in eam ipsam mentionem incidisset, exposuit nobis sermonem Laeli de amicitia habitum ab illo secum et cum altero genero, C. Fannio Marci filio, paucis diebus post mortem Africani. Eius disputationis sententias memoriae mandavi, quas hoc libro exposui arbitrato meo; quasi enim ipsos induxi loquentes, ne 'inquam' et 'inquit' saepius interponeretur, atque ut tamquam a praesentibus coram haberi sermo videretur.

Cum enim saepe mecum ageres, ut de amicitia scriberem aliquid, digna mihi res cum omnium cognitione, tum nostra familiaritate visa est. Itaque feci non invitatus, ut prodessem multis rogatu tuo. Sed ut in Catone Maiore, qui est scriptus ad te de senectute, Catonem induxi senem disputantem, quia nulla videbatur aptior persona, quae de illa aetate loqueretur, quam eius, qui et diutissime senex fuisset et in ipsa senectute praeter ceteros floruisset, sic, cum accepissemus a patribus maxime memorabilem C. Laeli et P. Scipionis familiaritatem fuisse, idonea mihi Laeli persona visa est, quae de amicitia ea ipsa dissereret, quae disputata ab eo meminisset Scaevola.

Genus autem hoc sermonum positum in hominum veterum auctoritate, et eorum illustrium, plus nescio quo pacto videtur habere gravitatis; itaque ipse mea legens sic adficior interdum, ut Catonem, non me loqui existimem. Sed ut tum ad senem senex de senectute, sic hoc libro ad amicum amicissimus scripsi de amicitia. Tum est Cato locutus, quo erat nemo fere senior temporibus illis, nemo prudentior; nunc Laelius et sapiens (sic enim est habitus) et amicitiae gloria excellens de amicitia loquetur. Tu velim a me animum parumper avertas, Laelium loqui ipsum putes. C. Fannius et Q. Mucius ad socerum veniunt post mortem Africani; ab his sermo oritur, respondet Laelius, cuius tota disputatio est de amicitia, quam legens te ipse cognosces.

² ⁶ *FANNIUS.* Sunt ista, Laeli; nec enim melior vir fuit Africano quisquam nec clarior. Sed existimare debes omnium oculos in te esse coniectos unum; te sapientem et appellant et existimant. Tribuebatur hoc modo M. Catoni, scimus L. Acilium apud patres nostros appellatum esse sapientem, sed uterque alio quodam modo, Acilius, quia prudens esse in iure civili putabatur, Cato, quia multarum rerum usum habebat; multa eius et in senatu et in foro vel provisiva prudenter vel acta constanter vel responsa acute ferebantur; propterea quasi cognomen iam habebat in senectute sapientis. Te autem alio quodam modo non solum natura et moribus, verum etiam studio et doctrina esse sapientem, nec sicut vulgus, sed ut eruditi solent appellare sapientem, qualem in reliqua Graecia neminem (nam qui septem appellantur, eos, qui ista subtilius quaerunt, in numero sapientium non habent), Athenis unum accepimus, et eum quidem etiam Apollinis oraculo sapientissimum iudicatum; hanc esse in te sapientiam existimant, ut omnia tua in te posita esse ducas humanosque casus virtute inferiores putes. Itaque ex me quaerunt, credo ex hoc item Scaevola,

quonam pacto mortem Africani feras, eoque magis, quod proximis Nonis cum in hortos D. Bruti auguris commentandi causa, ut adsolet, venissemus, tu non adfuisti, qui diligentissime semper illum diem et illud munus solitus esses obire.

SCAEVOLA. Quaerunt quidem, C. Laeli, multi, ut est a Fannio dictum, sed ego id respondeo, quod animum adverti, te dolorem, quem acceperis cum summi viri, tum amicissimum morte, ferre moderate nec potuisse non commoveri nec fuisse id humanitatis tuae; quod autem Nonis in conlegio nostro non adfuisses, valitudinem respondeo causam, non maestitiam fuisse.

LAELIUS. Recte tu quidem, Scaevola, et vere; nec enim ab isto officio, quod semper usurpavi, cum valem, abduci incommodo meo debui, nec ullo casu arbitror hoc constanti homini posse contingere, ut ulla intermissio fiat officii. Tu autem, Fanni, quod mihi tantum tribui dicis, quantum ego nec adgnosco nec postulo, facis amice; sed, ut mihi videris, non recte iudicas de Catone; aut enim nemo, quod quidem magis credo, aut, si quisquam, ille sapiens fuit. Quo modo, ut alia omittam, mortem filii tulit! memineram Paulum, videram Galum, sed hi in pueris, Cato in perfecto et spectato viro. Quam ob rem cave Catoni anteponas ne istum quidem ipsum, quem Apollo, ut ais, sapientissimum iudicavit; huius enim facta, illius dicta laudantur. De me autem, ut iam cum utroque loquar, sic habetote:

Ego si Scipionis desiderio me moveri negem, quam id recte faciam, viderint sapientes; sed certe mentiar. Moveor enim tali amico orbatus, qualis, ut arbitror, nemo umquam erit, ut confirmare possum, nemo certe fuit; sed non egeo medicina, me ipse consolor, et maxime illo solacio, quod eo errore careo, quo amicorum decessu plerique angri solent. Nihil mali accidisse Scipioni puto, mihi accidit, si quid accidit; suis autem incommodis graviter angri non amicum, sed se

11 ipsum amantis est. Cum illo vero quis neget actum
 esse praeclare? Nisi enim, quod ille minime putabat,
 immortalitatem optare vellet, quid non adeptus est,
 quod homini fas esset optare? qui summam spem
 civium, quam de eo iam puero habuerant, continuo
 adolescens incredibili virtute superavit, qui consulatum
 petivit numquam, factus consul est bis, primum ante
 tempus, iterum sibi suo tempore, rei publicae paene
 sero, qui duabus urbibus eversis inimicissimis huic
 imperio non modo praesentia, verum etiam futura bella
 delevit. Quid dicam de moribus facillimis, de pietate
 in matrem, liberalitate in sorores, bonitate in suos,
 iustitia in omnes? nota sunt vobis. Quam autem ci-
 vitati carus fuerit, maerore funeris indicatum est. Quid
 igitur hunc paucorum annorum accessio iuvare po-
 tuisset? Senectus enim quamvis non sit gravis, ut
 memini Catonem anno ante, quam est mortuus, mecum
 et cum Scipione disserere, tamen aufert eam viridita-
 tem, in qua etiam nunc erat Scipio. Quam ob rem
 vita quidem talis fuit vel fortuna vel gloria, ut nihil
 posset accedere, moriendi autem sensum celeritas ab-
 stulit; quo de genere mortis difficile dictu est, quid
 homines suspicentur, videtis; hoc vere tamen licet
 dicere, P. Scipioni ex multis diebus, quos in vita ce-
 leberrimos laetissimosque viderit, illum diem claris-
 simum fuisse, quom senatu dimisso domum reductus
 ad vesperum est a patribus conscriptis, populo Ro-
 mano, sociis et Latinis, pridie quam excessit e vita,
 ut ex tam alto dignitatis gradu ad superos videatur
 deos potius quam ad inferos pervenisse.
 13 Neque enim adsentior iis, qui haec nuper disserere
 coeperunt, cum corporibus simul animos interire atque
 omnia morte deleri; plus apud me antiquorum aucto-
 ritas valet, vel nostrorum maiorum, qui mortuis tam
 religiosa iura tribuerunt, quod non fecissent profecto,
 si nihil ad eos pertinere arbitrantur, vel eorum, qui
 in hac terra fuerunt magnamque Graeciam, quae nunc

quidem deleta est, tum florebat, institutis et praecep-
 tis suis erudierunt, vel eius, qui Apollinis oraculo
 sapientissimus est iudicatus, † qui non tum hoc, tum
 illud, ut in plerisque, sed idem semper, animos homi-
 num esse divinos, isque, cum ex corpore excessissent,
 reditum in caelum patere, optimoque et iustissimo
 cuique expeditissimum. Quod idem Scipioni videbatur, 14
 qui quidem, quasi praesagiret, perpaucis ante mortem
 diebus, cum et Philus et Manilius adesset et alii plu-
 10 res, tuque etiam, Scaevola, mecum venisses, triduum
 disseruit de re publica; cuius disputationis fuit extre-
 mum fere de immortalitate animorum, quae se in quiete
 per visum ex Africano audisse dicebat. Id si ita est,
 ut optimi cuiusque animus in morte facillime evolet
 15 tamquam e custodia vincisque corporis, cui censemus
 cursum ad deos faciliorem fuisse quam Scipioni? Quo-
 circa maerere hoc, eius eventu vereor ne invidi magis
 quam amici sit. Sin autem illa veriora, ut idem in-
 20 teritus sit animorum et corporum nec ullus sensus
 maneat, ut nihil boni est in morte, sic certe nihil
 mali; sensu enim amisso fit idem, quasi natus non
 esset omnino, quem tamen esse natum et nos gaude-
 mus et haec civitas, dum erit, laetabitur. Quam ob 15
 rem cum illo quidem, ut supra dixi, actum optime est,
 25 mecum incommodius, quem fuerat aequius, ut prius
 introieram, sic prius exire de vita. Sed tamen recor-
 datione nostrae amicitiae sic fruor, ut beate vixisse
 videar, quia cum Scipione vixerim, quocum mihi con-
 iuncta cura de publica re et de privata fuit, quocum
 30 et domus fuit et militia communis et, id in quo est
 omnis vis amicitiae, voluntatum, studiorum, senten-
 tiarum summa consensus. Itaque non tam ista me
 sapientiae quam modo Fannius commemoravit, fama
 delectat, falsa praesertim, quam quod amicitiae no-
 35 strae memoriam spero sempiternam fore, idque eo mihi
 magis est cordi, quod ex omnibus saeculis vix tria
 aut quattuor nominantur parva amicorum; quo in ge-

nere sperare videor Scipionis et Laeli amicitiam notam posteritati fore.

16 **FANNIUS.** Istuc quidem, Laeli, ita necesse est. Sed quoniam amicitiae mentionem fecisti et sumus otiosi, pręgratum mihi feceris, spero item Scaevolae, si, quem 5 ad modum soles de ceteris rebus, quom ex te quaeruntur, sic de amicitia disputaris quid sentias, qualem existimes, quae praecipua des.

SCAEVOLA. Mihi vero erit gratum; atque id ipsum cum tecum agere conarer, Fannius antevortit. Quam 10 ob rem utrique nostrum gratum admodum feceris.

5
17 **LAELIUS.** Ego vero non gravarer, si mihi ipse considerem; nam et praeclara res est et sumus, ut dixit Fannius, otiosi. Sed quis ego sum? aut quae est in me facultas? doctorum est ista consuetudo, eaque 15 Graecorum, ut iis ponatur, de quo disputent quamvis subito; magnum opus est egetque exercitatione non parva. Quam ob rem, quae disputari de amicitia possunt, ab eis censeo petatis, qui ista profitentur; ego vos hortari tantum possum, ut amicitiam omnibus 20 rebus humanis anteponatis; nihil est enim tam naturae aptum, tam conveniens ad res vel secundas vel ad-

18 **versas.** Sed hoc primum sentio, nisi in bonis amicitiam esse non posse; neque id ad vivum reseco, ut illi, qui haec subtilius disserunt, fortasse vere, sed ad 25 communem utilitatem parum; negant enim quemquam esse virum bonum nisi sapientem. Sit ita sane; sed eam sapientiam interpretantur, quam adhuc mortalis nemo est consecutus, nos autem ea, quae sunt in usu vitaque communi, non ea, quae finguntur aut optan- 30 tur, spectare debemus. Numquam ego dicam C. Fabricium, M. Curium, Ti. Coruncanium, quos sapientes nostri maiores iudicabant, ad istorum normam fuisse sapientes. Quare sibi habeant sapientiae nomen et invidiosum et obscurum, concedant, ut viri boni fuerint. 35 Ne id quidem faciant, negabunt id nisi sapienti posse 19 concedi. Agamus igitur pingui, ut aiunt, Minerva. Qui

ita se gerunt, ita vivunt, ut eorum probetur fides, integritas, aequitas, liberalitas, nec sit in eis ulla cupiditas, libido, audacia, sintque magna constantia, ut ii fuerunt, modo quos nominavi, hos viros bonos, ut 5 habiti sunt, sic etiam appellandos putemus, quia sequantur, quantum homines possunt, naturam optimam bene vivendi ducem. Sic enim mihi perspicere videor, ita natos esse nos, ut inter omnes esset societas quaedam, maior autem, ut quisque proxume accederet. Ita- 10 que cives potiores quam peregrini, propinqui quam alieni; cum his enim amicitiam natura ipsa peperit; sed ea non satis habet firmitatis. Namque hoc praestat amicitia propinquitati, quod ex propinquitate benivolentia tolli potest, ex amicitia non potest; sublata 15 enim benivolentia amicitiae nomen tollitur, propinquitatis manet. Quanta autem vis amicitiae sit, ex hoc 20 intellegi maxime potest, quod ex infinita societate generis humani, quam conciliavit ipsa natura, ita contracta res est et adducta in angustum, ut omnis caritas aut inter duos aut inter paucos iungeretur.

Est enim amicitia nihil aliud nisi omnium divina- 6 rum humanarumque rerum cum benivolentia et caritate consensio; qua quidem haut scio an excepta sapientia nihil melius homini sit a dis immortalibus datum. 25 Divitias alii praeponunt, bonam alii validitudinem, alii potentiam, alii honores, multi etiam voluptates. Be-luarum hoc quidem extremum, illa autem superiora caduca et incerta, posita non tam in consiliis nostris quam in fortunae temeritate. Qui autem in virtute 30 summum bonum ponunt, praeclare illi quidem, sed haec ipsa virtus amicitiam et gignit et continet, nec sine virtute amicitia esse ullo pacto potest. Iam vir- 21 tute ex consuetudine vitae sermonisque nostri inter-pretemur nec eam, ut quidam docti, verborum magni- 35 ficientia metiamur virosque bonos eos, qui habentur, numeremus, Paulos, Catones, Galos, Scipiones, Philos; his communis vita contenta est; eos autem omittamus,

22 qui omnino nusquam reperiantur. Talis igitur inter viros amicitia tantas oportunitates habet, quantas vix quoque dicere. Principio qui potest esse vita 'vitalis', ut ait Ennius, quae non in amici mutua benivolentia conquiescit? Quid dulcius quam habere, quicum omnia 5
 V audeas sic loqui ut tecum? Qui esset tantus fructus in prosperis rebus, nisi haberes, qui illis aequae ac tu ipse gauderet? adversas vero ferre difficile esset sine eo, qui illas gravius etiam quam tu ferret. Denique ceterae res, quae expetuntur, oportunae sunt singulae 10
 rebus fere singulis, divitiae, ut utare, opes, ut colare, honores, ut laudare, voluptates, ut gaudeas, valitudo, ut dolore careas et muneribus fungare corporis; amicitia res plurimas continet; quoquo te verteris, praesto est, nullo loco excluditur, numquam intempestiva, numquam molesta est; itaque non aqua, non igni, ut aiunt, locis pluribus utimur quam amicitia. Neque ego nunc de vulgari aut de mediocri, quae tamen ipsa et delectat et prodest, sed de vera et perfecta loquor, qualis eorum, qui pauci nominantur, fuit. Nam et secundas 20
 res splendiores facit amicitia et adversas partiens communicansque leviores.

7
 23 Quomque plurimas et maximas commoditates amicitia contineat, tum illa nimirum praestat omnibus, quod bonam spem praelucet in posterum nec debilitari animos aut cadere patitur. Verum enim amicum qui intuetur, tamquam exemplar aliquod intuetur sui. Quocirca et absentes adsunt et egentes abundant et imbecilli valent et, quod difficilius dictu est, mortui vivunt; tantus eos honos, memoria, desiderium prosequitur amicorum. Ex quo illorum beata mors videtur, horum vita laudabilis. Quodsi exemeris ex rerum natura benivolentiae coniunctionem, nec domus ulla nec urbs stare poterit, ne agri quidem cultus permanebit. Id si minus intellegitur, quanta vis amicitiae concordiaeque sit, ex dissensionibus atque ex discordiis perspicui potest. Quae enim domus tam stabilis,

quae tam firma civitas est, quae non odiis et discidiis funditus possit everti? Ex quo, quantum boni sit in amicitia, iudicari potest. Agrigentinum quidem doctum 24
 quendam virum carminibus Graecis vaticinatum ferunt, quae in rerum natura totoque mundo constarent, quaeque moverentur, ea contrahere amicitiam, dissipare discordiam. Atque hoc quidem omnes mortales et intellegunt et re probant. Itaque, si quando aliquod officium extitit amici in periculis aut adeundis aut 10
 communicandis, quis est, qui id non maximis eferat laudibus? Qui clamores tota cavea nuper in hospitis et amici mei M. Pacuvi nova fabula! cum ignorante rege, uter Orestes esset, Pylades Orestem se esse diceret, ut pro illo necaretur, Orestes autem, ita ut erat, 15
 Orestem se esse perseveraret. Stantes plaudebant in re ficta; quid arbitramur in vera facturos fuisse? Facile indicabat ipsa natura vim suam, cum homines, quod facere ipsi non possent, id recte fieri in altero iudicarent.

20 Hactenus mihi videor de amicitia quid sentirem potuisse dicere; si quae praeterea sunt (credo autem esse multa), ab iis, si videbitur, qui ista disputant, quaeritote.

FANNIUS. Nos autem a te potius; quamquam etiam 25
 25 ab istis saepe quaesivi et audivi non invitus equidem; sed aliud quoddam filum orationis tuae.

SCAEVOLA. Tum magis id diceres, Fanni, si nuper in hortis Scipionis, cum est de re publica disputatum, adfuisses. Qualis tum patronus iustitiae fuit contra 30
 30 accuratam orationem Phili!

FANNIUS. Facile id quidem fuit, iustitiam iustissimo viro defendere.

SCAEVOLA. Quid? amicitiam nonne facile ei, qui ob eam summa fide, constantia iustitiaeque servatam maxime 35
 35 mam gloriam ceperit?

LAELIUS. Vim hoc quidem est adferre. Quid enim 8
 26 refert, qua me ratione cogatis? cogitis certe. Studiis

enim generorum, praesertim in re bona, cum difficile est, tum ne aequum quidem obsistere.

✓ Saepissime igitur mihi de amicitia cogitanti maxime illud considerandum videri solet, utrum propter inbecillitatem atque inopiam desiderata sit amicitia, ut dandis recipiendisque meritis quod quisque minus per se ipse posset, id acciperet ab alio vicissimque redderet, an esset hoc quidem proprium amicitiae, sed antiquior et pulchrior et magis a natura ipsa profecta alia causa. Amor enim, ex quo amicitia nominata est, princeps est ad benivolentiam coniungendam. Nam utilitates quidem etiam ab iis percipiuntur saepe, qui simulatione amicitiae coluntur et observantur temporis causa, in amicitia autem nihil fictum est, nihil simulatum et, quidquid est, id est verum et voluntarium. 15

27 Quapropter a natura mihi videtur potius quam ab indigentia orta amicitia, adplicatione magis animi cum quodam sensu amandi quam cogitatione, quantum illa res utilitatis esset habitura. Quod quidem quale sit, etiam in bestiis quibusdam animadverti potest, quae ex se natos ita amant ad quoddam tempus et ab eis ita amantur, ut facile earum sensus appareat. Quod in homine multo est evidentius, primum ex ea caritate, quae est inter natos et parentes, quae dirimi nisi detestabili scelere non potest; deinde cum similibus sensus extitit amoris, si aliquem nacti sumus, cuius cum moribus et natura congruamus, quod in eo quasi lumen aliquod probitatis et virtutis perspicere videamur. 30

28 Nihil est enim virtute amabilius, nihil, quod magis adiciat ad diligendum, quippe cum propter virtutem et probitatem etiam eos, quos numquam vidimus, quodam modo diligamus. Quis est, qui C. Fabrici, M. Curi non cum caritate aliqua benivola memoriam usurpet, quos numquam viderit? quis autem est, qui Tarquinius Superbum, qui Sp. Cassium, Sp. Maelium non oderit? Cum duobus ducibus de imperio in Italia est decertatum, Pyrrho et Hannibale; ab altero propter

probitatem eius non nimis alienos animos habemus, alterum propter crudelitatem semper haec civitas oderit.

Quodsi tanta vis probitatis est, ut eam vel in eis, quos numquam vidimus, vel, quod maius est, in hoste etiam diligamus, quid mirum est, si animi hominum moveantur, cum eorum, quibuscum usu coniuncti esse possunt, virtutem et bonitatem perspicere videantur? Quamquam confirmatur amor et beneficio accepto et studio perspecto et consuetudine adiuncta, quibus rebus ad illum primum motum animi et amoris adhibitis admirabilis quaedam exardescit benivolentiae magnitudo. Quam si qui putant ab inbecillitate proficisci, ut sit, per quem adsequatur, quod quisque desideret, humilem sane relinquunt et minime generosum, ut ita dicam, ortum amicitiae, quam ex inopia atque indigentia natam volunt. Quod si ita esset, ut quisque minimum esse in se arbitraretur, ita ad amicitiam esset aptissimus; quod longe secus est. Ut enim quisque sibi plurimum confidit, et ut quisque maxime virtute et sapientia sic munitus est, ut nullo egeat suaque omnia in se ipso posita iudicet, ita in amicitia expetendis colendisque maxime excellit. Quid enim? Africanus indigens mei? Minime hercule! ac ne ego quidem illius; sed ego admiratione quadam virtutis eius, ille vicissim opinione fortasse non nulla, quam de meis moribus habebat, me dilexit; auxit benivolentiam consuetudo. Sed quamquam utilitates multae et magnae consecutae sunt, non sunt tamen ab earum spe causae diligendi profectae. Ut enim benefici liberalesque sumus, non ut exigamus gratiam (neque enim beneficium faeneramur, sed natura propensi ad liberalitatem sumus), sic amicitiam non spe mercedis adducti, sed quod omnis eius fructus in ipso amore inest, expetendam putamus. Ab his, qui peccudum ritu ad voluptatem omnia referunt, longe dissentiant, nec mirum; nihil enim altum, nihil magnificentum ac divinum suspicere possunt, qui suas omnes

cogitationes abiecerunt in rem tam humilem tamque contemptam. Quam ob rem hos quidem ab hoc sermone removeamus, ipsi autem intellegamus natura gigni sensum diligendi et benivolentiae caritatem facta significatione probitatis. Quam qui adpetiverunt, adplicant se et propius admovent, ut et usu eius, quem diligere coeperunt, fruantur et moribus sintque pares in amore et aequales propensioresque ad bene merendum quam ad reposedendum, atque haec inter eos sit honesta certatio. Sic et utilitates ex amicitia maximae accipiuntur, et erit eius ortus a natura quam ab inbecillitate gravior et verior. Nam si utilitas amicitias conglutinaret, eadem commutata dissolveret; sed quia natura mutari non potest, idcirco verae amicitiae sempiternae sunt. Ortum quidem amicitiae videtis, nisi quid ad haec forte vultis.

FANNIUS. Tu vero perge, Laeli; pro hoc enim, qui minor est natu, meo iure respondeo.

33 SCAEVOLA. Recte tu quidem. Quam ob rem audiamus.

10 LAELIUS. Audite vero, optumi viri, ea, quae saepissime inter me et Scipionem de amicitia disserebantur. Quamquam ille quidem nihil difficilius esse dicebat, quam amicitiam usque ad extremum vitae diem permanere. Nam, vel ut non idem expediret, incidere saepe, vel ut de re publica non idem sentiretur; mutari etiam mores hominum saepe dicebat, alias adversis rebus, alias aetate ingravescente. Atque earum rerum exemplum ex similitudine capiebat ineuntis aetatis, quod summi puerorum amores saepe una cum praetexta toga ponerentur; sin autem ad adolescentiam perduxissent, dirimi tamen interdum contentione vel uxoriae condicionis vel commodi alicuius, quod idem adipisci uterque non posset. Quodsi qui longius in amicitia proveci essent, tamen saepe labefactari, si in honoris contentionem incidissent; pestem enim nullam maiorem esse amicitiae quam in plerisque pecuniae

cupiditatem, in optimis quibusque honoris certamen et gloriae; ex quo inimicitias maximas saepe inter amicissimos exstitisse. Magna etiam discidia et pleurumque iusta nasci, cum aliquid ab amicis, quod rectum non esset, postularetur, ut aut libidinis ministri aut adiutores essent ad iniuriam; quod qui recusarent, quamvis honeste id facerent, ius tamen amicitiae deserere arguerentur ab iis, quibus obsequi nollent. Illos autem, qui quidvis ab amico auderent postulare, postulatione ipsa profiteri omnia se amici causa esse facturos. Eorum querela inveterata non modo familiaritates exstingui solere, sed odia etiam gigni sempiterna. Haec ita multa quasi fata impendere amicitiae, ut omnia subterfugere non modo sapientiae, sed etiam felicitatis diceret sibi videri.

Quam ob rem id primum videamus, si placet, quantum amor in amicitia progredi debeat. Numne, si Coriolanus habuit amicos, ferre contra patriam arma illi cum Coriolano debuerunt? num Vecellinum amici regnum adpetentem, num Maelium debuerunt iuvare? Tib. quidem Gracchum rem publicam vexantem a Q. Tuberone aequalibusque amicis derelictum videbamus. At C. Blossius Cumanus, hospes familiae vestrae, Scaevola, quom ad me, quod aderam Laenati et Rupilio consulibus in consilio, deprecatum venisset, hanc, ut sibi ignoscerem, causam adferebat, quod tanti Tib. Gracchum fecisset, ut, quidquid ille vellet, sibi faciendum putaret. Tum ego: 'Etiamne, si te in Capitolium faces ferre vellet?' 'Numquam', inquit, 'voluisset id quidem; sed si vouluisset, paruissem.' Videtis, quam nefaria vox! Et hercule ita fecit vel plus etiam, quam dixit; non enim paruit ille Ti. Gracchi temeritati, sed praefuit, nec se comitem illius furoris, sed ducem praebuit. Itaque hac amentia quaestione nova perterritus in Asiam profugit, ad hostes se contulit, poenas rei publicae graves iustasque persolvit. Nulla est igitur excusatio peccati, si amici

causa peccaveris; nam cum conciliatrix amicitiae virtutis opinio fuerit, difficile est amicitiam manere, si a
 38 virtute defeceris. Quodsi rectum statuerimus vel concedere amicis, quidquid velint, vel impetrare ab iis, quidquid velimus, perfecta quidem sapientia si simus, 5 nihil habeat res vitii; sed loquimur de iis amicis, qui ante oculos sunt, quos vidimus aut de quibus memoria accepimus, quos novit vita communis. Ex hoc numero nobis exempla sumenda sunt, et eorum quidem maxime, 39 qui ad sapientiam proxime accedunt. Videmus Papum 10 Aemilium Luscino familiarem fuisse (sic a patribus accepimus), bis una consules, collegas in censura; tum et cum iis et inter se coniunctissimos fuisse M. Curium, Ti. Coruncanium memoriae proditum est. Igitur ne suspicari quidem possumus quemquam horum ab 15 amico quippiam contendisse, quod contra fidem, contra ius iurandum, contra rem publicam esset. Nam hoc quidem in talibus viris quid adinet dicere, si contendisset, impetraturum non fuisse? cum illi sanctissimi viri fuerint, aequae autem nefas sit tale aliquid et 20 facere rogatum et rogare. At vero Tib. Gracchum sequebantur C. Carbo, C. Cato, et minime tum quidem C. frater nunc idem acerrimus.

12 Haec igitur lex in amicitia sanciat, ut neque
 40 rogemus res turpes nec faciamus rogati. Turpis enim 25 excusatio est et minime accipienda cum in ceteris peccatis, tum si quis contra rem publicam se amici causa fecisse fateatur. Etenim eo loco, Fanni et Scaevola, locati sumus, ut nos longe prospicere oporteat futuros casus rei publicae. Deflexit iam aliquantum 30 de spatio curriculoque consuetudo maiorum. Tib. Gracchus regnum occupare conatus est, vel regnavit is quidem paucos menses. Num quid simile populus Romanus audierat aut viderat? Hunc etiam post mortem secuti amici et propinqui quid in P. Scipione effecerint, sine lacrimis non queo dicere. Nam Carbonem, quocumque modo potuimus, propter recentem

poenam Tib. Gracchi sustinimus; de C. Gracchi autem tribunatu quid expectem, non lubet augurari. Serpit † deinde res, quae proclivis ad perniciem, cum semel coepit, labitur. Videtis, in tabella iam ante quanta 5 sit facta labes, primo Gabinia lege, biennio autem post Cassia. Videre iam videor populum a senatu disiunctum, multitudinis arbitrio res maximas agi. Plures enim discent, quem ad modum haec fiant, quam quem ad modum iis resistatur. Quorsum haec? 42 10 Quia sine sociis nemo quicquam tale conatur. Praecipendum est igitur bonis, ut, si in eius modi amicitias ignari casu aliquo inciderint, ne existiment ita se alligatos, ut ab amicis in magna aliqua re publica peccantibus non discedant; improbis autem poena statuenda est, nec vero minor iis, qui secuti erunt alterum, quam iis, qui ipsi fuerint impietatis duces. Quis clarior in Graecia Themistocle, quis potentior? qui cum imperator bello Persico servitute Graeciam liberavisset propterque invidiam in exilium expulsus esset, 25 ingratae patriae injuriam non tulit, quam ferre debuit, fecit idem, quod xx annis ante apud nos fecerat Coriolanus. His adiutor contra patriam inventus est nemo; itaque mortem sibi uterque conscivit. Quare talis 43 improborum consensio non modo excusatione amicitiae 25 tegenda non est, sed potius supplicio omni vindicanda est, ut ne quis concessum putet amicum vel bellum patriae inferentem sequi; quod quidem, ut res ire coepit, haud scio an aliquando futurum sit. Mihi autem non minori curae est, qualis res publica post 30 mortem meam futura, quam qualis hodie sit.

✓✓ Haec igitur prima lex amicitiae sanciat, ut ab 13
 44 amicis honesta petamus, amicorum causa honesta faciamus, ne exspectemus quidem, dum rogemur; studium semper adsit, cunctatio absit; consilium vero dare 35 audeamus libere. Plurimum in amicitia amicorum bene suadentium valeat auctoritas, eaque et adhibeatur ad monendum non modo aperte, sed etiam acriter,

45 si res postulabit, et adhibitae pareatur. Nam quibusdam, quos audio sapientes habitos in Graecia, placuisse opinor mirabilia quaedam (sed nihil est, quod illi non persequantur argutiis): partim fugiendas esse nimias amicitias, ne necesse sit unum sollicitum esse 5 pro pluribus; satis superque esse sibi suarum cuique rerum, alienis nimis implicari molestum esse; commodissimum esse quam laxissimas habenas habere amicitiae, quas vel adducas, cum velis, vel remittas; caput enim esse ad beate vivendum securitatem, qua 10 frui non possit animus, si tamquam parturiant unus pro pluribus. Alios autem dicere aiunt multo etiam 46 inhumanius (quem locum breviter paulo ante perstrinxi) praesidii adiumentique causa, non benivolentiae neque caritatis amicitias esse expetendas; itaque, 15 ut quisque minimum firmitatis haberet minimumque virium, ita amicitias adpetere maxime; ex eo fieri, ut mulierculae magis amicitiarum praesidia quaerant quam viri et inopes quam opulenti et calamitosi quam 47 ii, qui putentur beati. O praeclaram sapientiam! Solem 20 enim e mundo tollere videntur, qui amicitiam e vita tollunt, qua nihil a dis immortalibus melius habemus, nihil iucundius. Quae est enim ista securitas? Specie quidem blanda, sed reapse multis locis repudianda. Neque enim est consentaneum ullam honestam rem 25 actionemve, ne sollicitus sis, aut non suscipere aut susceptam deponere. Quodsi curam fugimus, virtus fugienda est, quae necesse est cum aliqua cura res sibi contrarias aspernetur atque oderit, ut bonitas malitiam, temperantia lubidinem, ignaviam fortitudo; 30 itaque videas rebus iniustis iustos maxime dolere, inbellibus fortes, flagitiosis modestos. Ergo hoc proprium est animi bene constituti, et laetari bonis rebus 48 et dolere contrariis. Quam ob rem, si cadit in sapientem animi dolor, qui profecto cadit, nisi ex eius animo extirpatam humanitatem arbitramur, quae causa est, cur amicitiam funditus tollamus e vita, ne aliquas

propter eam suscipiamus molestias? Quid enim interest motu animi sublato non dico inter pecudem et hominem, sed inter hominem et truncum aut saxum aut quidvis generis eiusdem? Neque enim sunt isti 5 audiendi, qui virtutem duram et quasi ferream esse quandam volunt; quae quidem est cum multis in rebus, tum in amicitia tenera atque tractabilis, ut et bonis amici quasi diffundatur et incommodis contrahatur. Quam ob rem angor iste, qui pro amico saepe capiendus est, non tantum valet, ut tollat e vita amicitiam, non plus quam ut virtutes, quia non nullas curas et molestias adferunt, repudientur.

Cum autem contrahat amicitiam, ut supra dixi, 14 si qua significatio virtutis eluceat, ad quam se similis 15 animus adplicet et adiungat, id cum contigit, amor exoritur necesse est. Quid enim tam absurdum quam 49 delectari multis inanibus rebus, ut honore, ut gloria, ut aedificio, ut vestitu cultuque corporis, animante virtute praedito, eo qui vel amare vel, ut ita dicam, 20 redamare possit, non admodum delectari? Nihil est enim remuneratione benivolentiae, nihil vicissitudine studiorum officiorumque iucundius. Quid, si illud etiam 50 addimus, quod recte addi potest, nihil esse, quod ad se rem ullam tam alliciat et attrahat quam ad amicitiam similitudo? concedetur profecto verum esse, ut 25 bonos boni diligant adsciscantque sibi quasi propinquitate coniunctos atque natura. Nihil est enim appetentius similibus sui nec rapacius quam natura. Quam ob rem hoc quidem, Fanni et Scaevola, constat, ut 30 opinor, bonis inter bonos quasi necessariam benivolentiam, qui est amicitiae fons a natura constitutus. Sed eadem bonitas etiam ad multitudinem pertinet. Non enim est inhumana virtus neque immunis neque superba, quae etiam populos universos tueri eisque optime consulere soleat; quod non faceret profecto, si a caritate 35 vulgi abhorreret. Atque etiam mihi quidem videntur, 51 qui utilitatum causa fingunt amicitias, amabilissimum

nodum amicitiae tollere. Non enim tam utilitas parta per amicum quam amici amor ipse delectat, tumque illud fit, quod ab amico est profectum, iucundum, si cum studio est profectum; tantumque abest, ut amicitiae propter indigentiam colantur, ut ii, qui opibus et copiis maximeque virtute, in qua plurimum est praesidii, minime alterius indigeant, liberalissimi sint et beneficentissimi. Atque haut sciam an ne opus sit quidem nihil umquam omnino deesse amicis. Ubi enim studia nostra viguissent, si numquam consilio, numquam opera nostra nec domi nec militiae Scipio eguisset? Non igitur utilitatem amicitia, sed utilitas amicitiam secuta est.

15 Non ergo erunt homines deliciis diffuentes audiendi, si quando de amicitia, quam nec usu nec ratione habent cognitam, disputabunt. Nam quis est, pro deorum fidem atque hominum! qui velit, ut neque diligat quemquam nec ipse ab ullo diligatur, circumfluere omnibus copiis atque in omnium rerum abundantia vivere? Haec enim est tyrannorum vita nimirum, in qua nulla fides, nulla caritas, nulla stabilis benivolentiae potest esse fiducia, omnia semper suspecta atque sollicita, nullus locus amicitiae. Quis enim aut eum diligat, quem metuat, aut eum, a quo se metui putet? Coluntur tamen simulatione dumtaxat ad tempus. Quodsi forte, ut fit plerumque, ceciderunt, tum intellegitur, quam fuerint inopes amicorum. Quod Tarquinius dixisse ferunt exulantem, tum se intellexisse, quos fidos amicos habuisset, quos infidos, cum iam neutris gratiam referre posset. Quamquam miror, illa superbia et inportunitate si quemquam amicum habere potuit. Atque ut huius, quem dixi, mores veros amicos parare non potuerunt, sic multorum opes praepotentium excludunt amicitias fideles. Non enim solum ipsa Fortuna caeca est, sed eos etiam plerumque efficit caecos, quos complexa est; itaque efferuntur fere fastidio et contumacia, nec quicquam insipiente fortunato in-

tolerabilius fieri potest. Atque hoc quidem videre licet, eos, qui antea commodis fuerint moribus, imperio, potestate, prosperis rebus inmutari[, sperni ab iis veteres amicitias, indulgeri novis]. Quid autem stultius quam, cum plurimum copiis, facultatibus, opibus possint, cetera parare, quae parantur pecunia, equos, famulos, vestem egregiam, vasa pretiosa, amicos non parare, optumam et pulcherrimam vitae, ut ita dicam, supellectilem? etenim cetera cum parant, cui parent, nesciunt, nec cuius causa laborent (eius enim est istorum quidque, qui vicit viribus), amicitiarum sua cuique permanet stabilis et certa possessio; ut, etiamsi illa maneant, quae sunt quasi dona Fortunae, tamen vita inculta et deserta ab amicis non possit esse iucunda. Sed haec hactenus.

Constituendi autem sunt, qui sint in amicitia fines et quasi termini diligendi. De quibus tres video sententias ferri, quarum nullam probo, unam, ut eodem modo erga amicum adfecti simus, quo erga nosmet ipsos, alteram, ut nostra in amicos benivolentia illorum erga nos benivolentiae pariter aequaliterque respondeat, tertiam, ut, quanti quisque se ipse facit, tanti fiat ab amicis. Harum trium sententiarum nulli prorsus adsentior. Nec enim illa prima vera est, ut quem ad modum in se quisque sit, sic in amicum sit animatus. Quam multa enim, quae nostra causa nunquam faceremus, facimus causa amicorum! precari ab indigno, supplicare, tum acerbius in aliquem invehi insectarique vehementius, quae in nostris rebus non satis honeste, in amicorum fiunt honestissime; multaeque res sunt, in quibus de suis commodis viri boni multa detrahunt detrahique patiuntur, ut iis amici potius quam ipsi fruantur. Altera sententia est, quae definit amicitiam paribus officiis ac voluntatibus. Hoc quidem est nimis exigue et exiliter ad calculos vocare amicitiam, ut par sit ratio acceptorum et datorum. Divitior mihi et affluentior videtur esse vera amicitia

nec observare restricte, ne plus reddat quam acceperit; neque enim verendum est, ne quid excidat, aut ne quid in terram defluat, aut ne plus aequo quid in
 59 amicitiam congeratur. Tertius vero ille finis deter-
 rumus, ut, quanti quisque se ipse faciat, tanti fiat ab 5
 amicis. Saepe enim in quibusdam aut animus ab-
 iectior est aut spes amplificandae fortunae fractior.
 Non est igitur amici talem esse in eum, qualis ille
 in se est, sed potius eniti et efficere, ut amici iacen-
 tem animum excitet inducatque *in* spem cogitationem-
 10 que meliorem. Alius igitur finis verae amicitiae con-
 stituendus est, si prius, quid maxime reprehendere
 Scipio solitus sit, dixerit. Negabat ullam vocem in-
 inimiciorem amicitiae potuisse reperiri quam eius, qui
 dixisset ita amare oportere, ut si aliquando esset 15
 osurus; nec vero se adduci posse, ut hoc, quem ad
 modum putaretur, a Biante esse dictum crederet, qui
 sapiens habitus esset unus e septem; impuri cuius-
 dam aut ambitiosi aut omnia ad suam potentiam re-
 vocantis esse sententiam. Quonam enim modo quis- 20
 quam amicus esse poterit ei, cui se putabit inimicum
 esse posse? quin etiam necesse erit cupere et optare,
 ut quam saepissime peccet amicus, quo plures det
 sibi tamquam ansas ad reprehendendum; rursum autem
 recte factis commodisque amicorum necesse erit angere,
 60 dolere, invidere. Quare hoc quidem praeceptum, cuius-
 cumque est, ad tollendam amicitiam valet; illud potius
 praecipendum fuit, ut eam diligentiam adhiberemus
 in amicitii comparandis, ut ne quando amare incipe-
 remus eum, quem aliquando odisse possemus. Quin 30
 etiam, si minus felices in diligendo fuisset, feren-
 dum id Scipio potius quam inimicitiarum tempus cogi-
 tandum putabat.
 17 His igitur finibus utendum arbitror, ut, cum emen-
 61 dati mores amicorum sint, tum sit inter eos omnium
 rerum, consiliorum, voluntatum sine ulla exceptione
 communitas, ut, etiamsi qua fortuna acciderit ut minus

iustae amicorum voluntates adiuvandae sint, in quibus
 eorum aut caput agatur aut fama, declinandum de via
 sit, modo ne summa turpitudine sequatur; est enim,
 quatenus amicitiae dari venia possit. Nec vero negle-
 5 genda est fama, nec mediocre telum ad res gerendas
 existimare oportet benivolentiam civium; quam blan-
 ditiis et adsentando colligere turpe est; virtus, quam
 sequitur caritas, minime repudianda est. Sed (saepe 62
 enim redeo ad Scipionem, cuius omnis sermo erat de
 10 amicitia) querebatur, quod omnibus in rebus homines
 diligentiores essent; capras et oves quot quisque ha-
 beret, dicere posse, amicos quot haberet, non posse
 dicere, et in illis quidem parandis adhibere curam, in
 15 amicis eligendis negligentis esse nec habere quasi
 signa quaedam et notas, quibus eos, qui ad amicitias
 essent idonei, iudicarent. Sunt igitur firmi et stabiles
 et constantes eligendi; cuius generis est magna pe-
 20 nuria. Et iudicare difficile est sane nisi expertum;
 experiendum autem est in ipsa amicitia. Ita prae-
 currit amicitia iudicium tollitque experiendi potesta-
 tem. Est igitur prudentis sustinere ut cursum, sic 63
 impetum benivolentiae, † quo utamur quasi equis
 temptatis, sic amicitia ex aliqua parte periclitatis
 moribus amicorum. Quidam saepe in parva pecunia
 25 perspiciuntur quam sint leves, quidam autem, quos
 parva movere non potuit, cognoscuntur in magna. Sin
 erunt aliqui reperti, qui pecuniam praeferre amicitiae
 sordidum existiment, ubi eos inveniemus, qui honores,
 magistratus, imperia, potestates, opes amicitiae non
 30 anteponant, ut, cum ex altera parte proposita haec
 sint, ex altera ius amicitiae, non multo illa malint?
 Inbecilla enim est natura ad contemnendam poten-
 tiam; quam etiamsi neglecta amicitia consecuti sint,
 obscuratum iri arbitrantur, quia non sine magna causa
 35 sit neglecta amicitia. Itaque verae amicitiae difficil-
 64 lime reperiuntur in iis, qui in honoribus reque publica
 versantur; ubi enim istum invenias, qui honorem

amici anteponat suo? ^x Quid? haec ut omittam, quam graves, quam difficiles plerisque videntur calamitatum societates! ad quas non est facile inventu qui descendant. Quamquam Ennius recte:

Amicus certus in re incerta cernitur, 5
tamen haec duo levitatis et infirmitatis plerosque convincunt, aut si in bonis rebus contemnunt aut in malis 18
deserunt. Qui igitur utraque in re gravem, constantem, stabilem se in amicitia praestiterit, hunc ex maxime raro genere hominum iudicare debemus et 10
paene divino.

(18) Firmamentum autem stabilitatis constantiaeque est 65
eius, quam in amicitia quaerimus, fides; nihil est enim stabile, quod infidum est. Simplicem praeterea et communem et consentientem, id est qui rebus isdem 15
moveatur, eligi par est, quae omnia pertinent ad fidelitatem; neque enim fidum potest esse multiplex ingenium et tortuosum, neque vero, qui non isdem rebus movetur naturaque consentit, aut fidus aut stabilis potest esse. Addendum eodem est, ut ne criminibus 20
aut inferendis delectetur aut credat oblatis, quae pertinent omnia ad eam, quam iam dudum tracto, constantiam. Ita fit verum illud, quod initio dixi, amicitiam nisi inter bonos esse non posse. Est enim 25
boni viri, quem eundem sapientem licet dicere, haec duo tenere in amicitia: primum ne quid fictum sit neve simulatum; aperte enim vel odisse magis ingenium est quam fronte occultare sententiam; deinde non solum ab aliquo allatas criminationes repellere, sed ne ipsum quidem esse suspiciosum semper aliquid 30
existimantem ab amico esse violatum. Accedat huc suavitas quaedam oportet sermonum atque morum, haudquaquam mediocre condimentum amicitiae. Tristitia autem et in omni re severitas habet illa quidem gravitatem, sed amicitia remissior esse debet et 35
liberior et dulcior et ad omnem comitatem facilitatemque proclivior.

Existit autem hoc loco quaedam quaestio subdificilis, num quando amici novi, digni amicitia, veteribus sint anteponendi, ut equis vetulis teneros anteponere solemus. Indigna homine dubitatio! Non enim 5
debent esse amicitiarum sicut aliarum rerum satietaes; veterrima quaeque, ut ea vina, quae vetustatem ferunt, esse debet ^{suavissima}; verumque illud est, quod dicitur, multos modios salis simul edendos esse, ut amicitiae munus expletum sit. Novitates autem si 10
spem adferunt, ut tamquam in herbis non fallacibus fructus appareat, non sunt illae quidem repudiandae, vetustas tamen suo loco conservanda; maxima est enim vis vetustatis et consuetudinis. Quin ipso equo, cuius modo feci mentionem, si nulla res impediatur, 15
nemo est, quin eo, quo consuevit, libentius utatur quam intractato et novo. Nec vero in hoc, quod est animal, sed in iis etiam, quae sunt inanima, consuetudo valet, quom locis ipsis delectemur, montuosis etiam et silvestribus, in quibus diutius commorati 20
sumus.

Sed maximum est in amicitia parem esse inferiori. 69
Saepe enim excellentiae quaedam sunt, qualis erat Scipionis in nostro, ut ita dicam, grege. Numquam se ille Philo, numquam Rupilio, numquam Mummio 25
anteponit, numquam inferioris ordinis amicis, Q. vero Maximum fratrem, egregium virum omnino, sibi nequaquam parem, quod is anteibat aetate, tamquam superiorem colebat suosque omnes per se posse esse ampliores volebat. Quod faciendum imitandumque est 70
omnibus, ut, si quam praestantiam virtutis, ingenii, fortunae consecuti sint, impertiant ea suis communitque cum proximis, ut, si parentibus nati sint humilibus, si propinquos habeant inbecilliore vel animo vel fortuna, eorum augeant opes eisque honori sint 35
et dignitati. Ut in fabulis, qui aliquamdiu propter ignorationem stirpis et generis in famulatu fuerunt, cum cogniti sunt et aut deorum aut regum filii in-

venti, retinent tamen caritatem in pastores, quos patres multos annos esse duxerunt. Quod est multo profecto magis in veris patribus certisque faciendum. Fructus enim ingenii et virtutis omnisque praestantiae tum maxumus capitur, cum in proximum quemque 5 confertur.

20
71 Ut igitur ii, qui sunt in amicitiae coniunctionisque necessitudine superiores, exaequare se cum inferioribus debent, sic inferiores non dolere se a suis aut ingenio aut fortuna aut dignitate superari. Quorum plerique 10 aut queruntur semper aliquid aut etiam exprobrant, eoque magis, si habere se putant, quod officiose et amice et cum labore aliquo suo factum queant dicere. Odiosum sane genus hominum officia exprobrantium; quae meminisse debet is, in quem conlata sunt, non 15 commemorare, qui contulit. Quam ob rem, ut ii, qui superiores sunt, summittere se debent in amicitia, sic quodam modo inferiores extollere. Sunt enim quidam, qui molestas amicitias faciunt, cum ipsi se contemni putant; quod non fere contingit nisi iis, qui etiam 20 contemnendos se arbitrantur; qui hac opinione non modo verbis, sed etiam opere levandi sunt. Tantum autem cuique tribuendum, primum quantum ipse efficere possis, deinde etiam quantum ille, quem diligas atque adiuves, sustinere. Non enim neque tu possis, 25 quamvis excellas, omnes tuos ad honores amplissimos perducere, ut Scipio P. Rupilius potuit consulem efficere, fratrem eius L. non potuit. Quodsi etiam possis quidvis deferre ad alterum, videndum est tamen, quid ille possit sustinere. 30

74 Omnino amicitiae conroboratis iam confirmatisque et ingeniis et aetatibus iudicandae sunt, nec, si qui ineunte aetate venandi aut pilae studiosi fuerunt, eos habere necessarios, quos tum eodem studio praeditos dilexerunt. Isto enim modo nutrices et paedagogi iure 35 vetustatis plurimum benivolentiae postulabunt; qui neglegendi quidem non sunt, sed alio quodam modo

aestimandi. Aliter amicitiae stabiles permanere non possunt. Dispaes enim mores, disparia studia sequuntur, quorum dissimilitudo dissociat amicitias; nec ob aliam causam ullam boni improbis, improbi bonis 5 amici esse non possunt, nisi quod tanta est inter eos, quanta maxima potest esse, morum studiorumque distantia. Recte etiam praecipitur in amicitia, ne 75 intemperata quaedam benivolentia, quod persaepe fit, impediatur magnas utilitates amicorum. Nec enim, ut ad fabulas redeam, Troiam Neoptolemus capere potuisset, si Lycomedem, apud quem erat educatus, multis cum lacrimis iter suum impediens audire voluisset. Et saepe incidunt magnae res, ut discedendum sit ab amicis; quas qui impedire vult, quod desiderium non facile ferat, is et infirmus est mollisque 15 natura et ob eam ipsam causam in amicitia parum iustus. Atque in omni re considerandum est, et quid 76 postules ab amico et quid patiari a te impetrari.

Est etiam quaedam calamitas in amicitia dimittenda 21 dis non numquam necessaria; iam enim a sapientium familiaritatibus ad vulgares amicitias oratio nostra delabitur. Erumpunt saepe vitia amicorum tum in ipsos amicos, tum in alienos, quorum tamen ad amicos redundet infamia. Tales igitur amicitiae sunt remissione usus eluendae et, ut Catonem dicere audivi, dissuendae magis quam discindendae, nisi quaedam admodum intolerabilis iniuria exarsit, ut neque rectum neque honestum sit nec fieri possit, ut non statim alienatio disiunctioque faciunda sit. Sin autem aut morum aut studiorum 77 commutatio quaedam, ut fieri solet, facta erit aut in rei publicae partibus dissensio intercesserit (loquor enim iam, ut paulo ante dixi, non de sapientium, sed de communibus amicitia), cavendum erit, ne non solum amicitiae depositae, sed etiam inimicitiae susceptae 35 videantur. Nihil est enim turpius quam cum eo bellum gerere, quocum familiariter vixeris. Ab amicitia Q. Pompei meo nomine se removerat, ut scitis, Scipio;

propter dissensionem autem, quae erat in re publica, alienatus est a collega nostro Metello; utrumque egit graviter, auctoritate et offensione animi non acerba.

78 Quam ob rem primum danda opera est, ne qua amicorum discidia fiant; sin tale aliquid evenerit, ut extinctae potius amicitiae quam oppressae videantur. Cavendum vero, ne etiam in graves inimicitias convertant se amicitiae; ex quibus iurgia, maledicta, contumeliae gignuntur. Quae tamen si tolerabiles erunt, ferendae sunt, et hic honos veteri amicitiae tribuendus, ut is in culpa sit, qui faciat, non, qui patiat in iuriam.

Omnino omnium horum vitiorum atque incommodorum una cautio est atque una provisio, ut ne nimis cito diligere incipiant neve non dignos. Digni autem 15 sunt amicitia, quibus in ipsis inest causa, cur diligantur. Rarum genus. Et quidem omnia praeclara rara, nec quicquam difficilius quam reperire, quod sit omni ex parte in suo genere perfectum. Sed plerique neque in rebus humanis quicquam bonum norunt, nisi 20 quod fructuosum sit, et amicos tamquam pecudes eos potissimum diligunt, ex quibus sperant se maximum fructum esse capturos. Ita pulcherrima illa et maxime naturali carent amicitia per se et propter se expetita nec ipsi sibi exemplo sunt, haec vis amicitiae et 25 qualis et quanta sit. Ipse enim se quisque diligit, non ut aliquam a se ipse mercedem exigat caritatis suae, sed quod per se sibi quisque carus est. Quod nisi idem in amicitiam transferetur, verus amicus numquam reperietur; est enim is, qui est tamquam alter 30 idem. Quodsi hoc apparet in bestiis, volucris, nantibus, agrestibus, cicuribus, feris, primum ut se ipsae diligant (id enim pariter cum omni animante nascitur), deinde ut requirant atque adpetant, ad quas se applicent eiusdem generis animantis, idque faciunt cum 35 desiderio et cum quadam similitudine amoris humani, quanto id magis in homine fit natura! qui et se ipse

diligit et alterum anquirit, cuius animum ita cum suo misceat, ut efficiat paene unum ex duobus.

Sed plerique perverse, ne dicam inpudenter, habere 22 talem amicum volunt, quales ipsi esse non possunt, 82 quaeque ipsi non tribuunt amicis, haec ab iis desiderant. Par est autem primum ipsum esse virum bonum, tum alterum similem sui quaerere. In talibus ea, quam iam dudum tractamus, stabilitas amicitiae confirmari potest, cum homines benivolentia coniuncti primum 10 cupiditatibus iis, quibus ceteri serviunt, imperabunt, deinde aequitate iustitiaeque gaudebunt, omniaque alter pro altero suscipiet, neque quicquam umquam nisi honestum et rectum alter ab altero postulabit, neque solum colent inter se ac diligent, sed etiam verebuntur. 15 Nam maximum ornamentum amicitiae tollit, qui ex ea tollit verecundiam. Itaque in iis perniciosus est 83 error, qui existumant lubricum peccatorumque omnium patere in amicitia licentiam; virtutum amicitia adiutrix a natura data est, non vitiorum comes, ut, 20 quoniam solitaria non posset virtus ad ea, quae summa sunt, pervenire, coniuncta et consociata cum altera perveniret. Quae si quos inter societas aut est aut fuit aut futura est, eorum est habendus ad summum naturae bonum optumus beatissimusque comitatus. 25 Haec est, inquam, societas, in qua omnia insunt, quae 84 putant homines expetenda, honestas, gloria, tranquillitas animi atque iucunditas, ut et, cum haec adsint, beata vita sit et sine his esse non possit. Quod cum optimum maximumque sit, si id volumus adipisci, 30 virtuti opera danda est, sine qua nec amicitiam neque ullam rem expetendam consequi possumus; ea vero neglecta qui se amicos habere arbitrantur, tum se denique errasse sentiunt, cum eos gravis aliquis casus experiri cogit. Quocirca (dicendum est enim saepius), 85 cum iudicaris, diligere oportet, non, cum dilexeris, iudicare. Sed cum multis in rebus negligentia plectimur, tum maxime in amicis et diligendis et colendis;

praeposteris enim utimur consiliis et acta agimus, quod vetamur vetere proverbio. Nam implicati ultro et citro vel usu diuturno vel etiam officiis repente in medio cursu amicitias exorta aliqua offensione disrumpimus.

23
86 Quo etiam magis vituperanda est rei maxime necessariae tanta incuria. Una est enim amicitia in rebus humanis, de cuius utilitate omnes uno ore consentiunt. Quamquam a multis virtus ipsa contemnitur et venditatio quaedam atque ostentatio esse dicitur; multi divitias despiciunt, quos parvo contentos tenuis victus cultusque delectat; honores vero, quorum cupiditate quidam inflammantur, quam multi ita contemnant, ut nihil inanius, nihil esse levius existiment! itemque cetera, quae quibusdam admirabilia videntur, permulti sunt qui pro nihilo putent; de amicitia omnes ad unum idem sentiunt, et ii, qui ad rem publicam se contulerunt, et ii, qui rerum cognitione doctrinaeque delectantur, et ii, qui suum negotium gerunt otiosi, postremo ii, qui se totos tradiderunt voluptatibus, sine amicitia vitam esse nullam, si modo velint aliqua ex parte liberaliter vivere. Serpit enim nescio quo modo per omnium vitas amicitia nec ullam aetatis degendae rationem patitur esse expertem sui. Quin etiam si quis asperitate ea est et inmanitate naturae, congressus ut hominum fugiat atque oderit, qualem fuisse Athenis Timonem nescio quem accepimus, tamen is pati non possit, ut non anquirat aliquem, apud quem evomat virus acerbitalis suae. Atque hoc maxime iudicaretur, si quid tale posset contingere, ut aliquis nos deus ex hac hominum frequentia tolleret et in solitudine uspiam collocaret atque ibi suppeditans omnium rerum, quas natura desiderat, abundantiam et copiam hominis omnino aspiciendi potestatem eriperet. Quis tam esset ferreus, qui eam vitam ferre posset, cuique non auferret fructum voluptatum omnium solitudo? Verum ergo illud est, quod a Taren-

tino Archyta, ut opinor, dici solitum nostros senes commemorare audivi ab aliis senibus auditum: 'si quis in caelum ascendisset naturamque mundi et pulchritudinem siderum perspexisset, insuavem illam admirationem ei fore; quae iucundissima fuisset, si aliquem, cui narraret, habuisset.' Sic natura solitarium nihil amat semperque ad aliquod tamquam adminiculum adnititur; quod in amicissimo quoque dulcissimum est.

10 Sed cum tot signis eadem natura declaret, quid 24 velit, anquirat, desideret, tamen obsurdescimus nescio quo modo nec ea, quae ab ea monemur, audimus. Est enim varius et multiplex usus amicitiae, multaeque causae suspicionum offensionumque dantur, quas tum 15 evitare, tum elevare, tum ferre sapientis est; una illa sublevanda offensio est, ut et utilitas in amicitia et fides retineatur: nam et monendi amici saepe sunt et obiurgandi, et haec accipienda amice, cum benivole fiunt. Sed nescio quo modo verum est, quod in An- 89

20 dria familiaris meus dicit:

Obséquium amicos, veritas odiúm parit. Molesta veritas, siquidem ex ea nascitur odium, quod est venenum amicitiae, sed obsequium multo molestius, quod peccatis indulgens praecipitem amicum ferri sinit; 25 maxuma autem culpa in eo, qui et veritatem aspernatur et in fraudem obsequio impellitur. Omni igitur hac in re habenda ratio et diligentia est, primum ut monitio acerbitate, deinde ut obiurgatio contumelia careat; in obsequio autem, quoniam Terentiano verbo 30 lubenter utimur, comitas adsit, adsentatio, vitiorum adiutrix, procul amoveatur, quae non modo amico, sed ne libero quidem digna est; aliter enim cum tyranno, aliter cum amico vivitur. Cuius autem aures clausae 90 veritati sunt, ut ab amico verum audire nequeat, huius 35 salus desperanda est. Scitum est enim illud Catonis, ut multa: 'melius de quibusdam acerbos inimicos mereri quam eos amicos, qui dulces vi-

deantur; illos verum saepe dicere, hos numquam.' Atque illud absurdum, quod ii, qui monentur, eam molestiam, quam debent capere, non capiunt, eam capiunt, qua debent vacare; peccasse enim se non anguntur, obiurgari moleste ferunt; quod contra oportebat, delicto dolere, correctione gaudere.

25
91 Ut igitur et monere et moneri proprium est verae amicitiae et alterum libere facere, non asperere, alterum patienter accipere, non repugnanter, sic habendum est nullam in amicitiiis pestem esse maiorem quam adulationem, blanditiam, adsentationem; quamvis enim multis nominibus est hoc vitium notandum levium hominum atque fallacium ad voluntatem loquentium
92 omnia, nihil ad veritatem. Cum autem omnium rerum simulatio vitiosa est (tollit enim iudicium veri idque adulterat), tum amicitiae repugnat maxime; delet enim veritatem, sine qua nomen amicitiae valere non potest. Nam cum amicitiae vis sit in eo, ut unus quasi animus fiat ex pluribus, qui id fieri poterit, si ne in uno quidem quoque unus animus erit idemque semper,
93 sed varius, commutabilis, multiplex? Quid enim potest esse tam flexibile, tam devium quam animus eius, qui ad alterius non modo sensum ac voluntatem, sed etiam vultum atque nutum convertitur?

Négat quis, nego; ait, áio; postremo ímperavi egomét mihi 25

Ómnia adsentári,
ut ait idem Terentius, sed ille in Gnathonis persona,
94 quod amici genus adhibere omnino levitatis est. Multi autem Gnathonum similes cum sint loco, fortuna, fama superiores, horum est adsentatio molesta, cum ad vanitatem accessit auctoritas. Secerni autem blandus amicus a vero et internosci tam potest adhibita diligentia quam omnia fucata et simulata a sinceris atque veris. Contio, quae ex imperitissimis constat, tamen iudicare solet, quid intersit inter popularem, id est
95 adsentatorem et levem civem, et inter constantem.

severum et gravem. Quibus blanditiis C. Papirius nuper influebat in auris contionis, cum ferret legem de tribunis plebis reficiendis! Dissuasimus nos; sed nihil de me, de Scipione dicam lubentius. Quanta illa, di
5 immortales, fuit gravitas, quanta in oratione maiestas! ut facile ducem populi Romani, non comitem diceres. Sed adfuistis, et est in manibus oratio. Itaque lex popularis suffragiis populi repudiata est. Atque, ut ad me redeam, meministis, Q. Maxumo, fratre Scipionis, et L. Mancino consulibus quam popularis lex de sacerdotiis C. Licini Crassi videbatur! cooptatio enim collegiorum ad populi beneficium transferebatur; atque is primus instituit in forum versus agere cum populo. Tamen illius vendibilem orationem religio deorum immortalium nobis defendentibus facile vincebat. Atque
10 id actum est praetore me quinquennio ante, quam consul sum factus; ita re magis quam summa auctoritate causa illa defensa est.

Quodsi in scaena, id est in contione, in qua rebus
20 fictis et adumbratis loci plurimum est, tamen verum valet, si modo id patefactum et inlustratum est, quid in amicitia fieri oportet, quae tota veritate perpenditur? in qua nisi, ut dicitur, apertum pectus videas tuumque ostendas, nihil fidum, nihil exploratum habeas, ne amare quidem aut amari, cum, id quam vere fiat, ignores. Quamquam ista adsentatio, quamvis perniciosa sit, nocere tamen nemini potest nisi ei, qui eam recipit atque ea delectatur. Ita fit, ut is adsentatoribus patefaciat aures suas maxime, qui ipse sibi
25 adsentetur et se maxime ipse delectet. Omnino est 98
amans sui virtus; optume enim se ipsa novit, quamque amabilis sit, intellegit. Ego autem non de virtute nunc loquor, sed de virtutis opinione. Virtute enim ipsa non tam multi praediti esse quam videri
30 volunt. Hos delectat adsentatio, his fictus ad ipsorum voluntatem sermo cum adhibetur, orationem illam vanam testimonium esse laudum suarum putant. Nulla

est igitur haec amicitia, cum alter verum audire non vult, alter ad mentiendum paratus est. Nec parasitorum in comoediis adsentatio faceta nobis videretur, nisi essent milites gloriosi.

Magnas vero agere gratias Thais mihi? 5

Satis erat respondere: 'magnas'; 'ingentes', inquit. Semper auget adsentator id, quod is, cuius ad voluntatem dicitur, vult esse magnum. Quam ob rem, 99 quamquam blanda ista vanitas apud eos valet, qui ipsi illam adlectant et invitant, tamen etiam graviores 10 constantioresque admonendi sunt, ut animadvertant, ne callida adsentatione capiantur. Aperte enim adultantem nemo non videt, nisi qui admodum est excors; callidus ille et occultus ne se insinuet, studiose cavendum est; nec enim facillime agnoscitur, quippe 15 qui etiam adversando saepe adsentetur et litigare se simulans blandiatur atque ad extremum det manus vincique se patiat, ut is, qui inclusus sit, plus vidisse videatur. Quid autem turpius quam inludi? Quod ut ne accidat, magis cavendum est. 20

Ut me hodie ante omnes comicos stultos
senes

Versaris atque inluseris lautissime.

100 Haec enim etiam in fabulis stultissima persona est improvidorum et credulorum senum. Sed nescio quo pacto ab amicitiiis perfectorum hominum, id est sapientium (de hac dico sapientia, quae videtur in hominem cadere posse), ad leves amicitias defluxit oratio. Quam ob rem ad illa prima redeamus eaque ipsa concludamus aliquando.

27 Virtus, quam, C. Fanni, et tu, Q. Muci, 30 et conciliat amicitias et conservat. In ea est enim convenientia rerum, in ea stabilitas, in ea constantia; quae cum se extulit et ostendit suum lumen et idem aspexit agnovitque in alio, ad id se admovet vicissimque accipit illud, quod in altero est; ex quo exarscit sive amor sive amicitia; utrumque enim dictum

est ab amando; amare autem nihil est aliud nisi eum ipsum diligere, quem ames, nulla indigentia, nulla utilitate quaesita; quae tamen ipsa efflorescit ex amicitia, etiamsi tu eam minus secutus sis. Hac nos 101 5 adolescentes benivolentia senes illos, L. Paulum, M. Catonem, C. Galum, P. Nasicam, Ti. Gracchum, Scipionis nostri socerum, dileximus, haec etiam magis elucet inter aequales, ut inter me et Scipionem, L. Furium, P. Rupilium, Sp. Mummius. Vicissim autem 10 senes in adolescentium caritate adquiescimus, ut in vestra, ut in Q. Tuberonis; equidem etiam admodum adolescentis P. Rutili, A. Vergini familiaritate delector. Quoniamque ita ratio comparata est vitae naturaeque nostrae, ut alia ex alia aetas oriatur, maxime 15 quidem optandum est, ut cum aequalibus possis, quibuscumque tamquam e carceribus emissus sis, cum isdem ad calcem, ut dicitur, pervenire. Sed quoniam res 102 humanae fragiles caducaeque sunt, semper aliqui acquirendi sunt, quos diligamus et a quibus diligamur; 20 caritate enim benivolentiaeque sublata omnis est e vita sublata iucunditas. Mihi quidem Scipio, quamquam est subito ereptus, vivit tamen semperque vivet; virtutem enim amavi illius viri, quae extincta non est; nec mihi soli versatur ante oculos, qui illam 25 semper in manibus habui, sed etiam posteris erit clara et insignis. Nemo unquam animo aut spe maiora suscipiet, qui sibi non illius memoriam atque imaginem proponendam putet. Equidem ex omnibus rebus, 103 quas mihi aut fortuna aut natura tribuit, nihil habeo, 30 quod cum amicitia Scipionis possim comparare. In hac mihi de re publica consensus, in hac rerum privatarum consilium, in eadem requies plena oblectationis fuit. Numquam illum ne minima quidem re offendi, quod quidem senserim, nihil audivi ex eo ipse, 35 quod nollem; una domus erat, idem victus, isque communis, neque solum militia, sed etiam peregrinationes rusticationesque communes. Nam quid ego de 104

studiis dicam cognoscendi semper aliquid atque discendi? in quibus remoti ab oculis populi omne otiosum tempus contrivimus. Quarum rerum recordatio et memoria si una cum illo occidisset, desiderium coniunctissimi atque amantissimi viri ferre nullo modo possem. Sed nec illa extincta sunt alunturque potius et augmentur cogitatione et memoria mea, et, si illis plane orbatus essem, magnum tamen adfert mihi aetas ipsa solacium. Diutius enim iam in hoc desiderio esse non possum. Omnia autem brevia tolerabilia esse debent, etiamsi magna sunt. 10

Haec habui de amicitia quae dicerem. Vos autem hortor, ut ita virtutem locetis, sine qua amicitia esse non potest, ut ea excepta nihil amicitia praestabilius putetis. 15

M. TULLI CICERONIS
P A R A D O X A
AD M. BRUTUM.

ARGUMENTUM.

Hoc libello Cicero Catonis Uticensis, perfecti illius Stoici, admiratione adductus disciplinae Stoicae praecepta, quae homines ob severitatem admirabantur magis quam sequebantur, παράδοξα, quae Latini vocant admirabilia, orationis suae suavitate mollita probare populo et commendare voluit. Nam etsi in oratione pro L. Murena Catone accusante Stoicorum παράδοξα perstringit et in librorum de finibus III et IV eorundem austeritati moderandum esse censet, tamen non tam doctrinae rationem illorum improbat quam sermonis insolentiam. Ac primo quidem loco bonum sola honestate contineri, deinde secundo tamquam consecrario ostendit honestissimum quemque in se uno habere omnia bene beateque vivendi praesidia. Ex his autem locis cetera, quae deinceps persequitur, apta sunt et suspensa. Itaque tertius locus est de peccatorum aequalitate omnium. Quarti de stultorum insania loci pauca verba supersunt; sequitur aliud, quo probat solum sapientem esse civem, stultos omnes exules exemplo usus alicuius, quem Clodi similem esse fingit, adversarii. Quinto loco, quo L. Lucullum atque etiam Hostensium videtur carpere, nisi sapientem libertate frui neminem docet, posse autem unum quemque ita vivere, ut velit, i. e. liberum esse, si modo honestatem sequatur. Denique sexto loco, quo M. Crassum divitem reprehendit, aerarii in consulatu secundo (a. u. c. 699) expilati infamia notabilem, solum sapientem ait gaudere divitiis, ut quae cum in ceteris virtutibus, tum maxime in continentia sint positae. Hoc autem brevium quaestionum, quod ad M. Brutum mittit, munusculum unius anni tempore, ut videtur, hiberno compositum esse e prooemii § 5 apparet. Ac quamquam Cicero Crassum a. u. c. 701 et Clodium 702 interfectos dialogi licentia sibi adesse potuit fingere, non tamen post mensem anni 708 Iunium, quo Cato mortem sibi Uticae conscivit, conditum hoc opusculum esse videtur.

Animadverti, Brute, saepe Catonem, avunculum tuum, cum in senatu sententiam diceret, locos graves

ex philosophia tractare abhorrentes ab hoc usu forensi et publico, sed dicendo consequi tamen, ut illa etiam 2 populo probabilia viderentur. Quod eo maius est illi quam aut tibi nobis, quia nos ea philosophia plus utimur, quae peperit dicendi copiam, et in qua dicuntur ea, quae non multum discrepent ab opinione populari, Cato autem, perfectus mea sententia Stoicus, et ea sentit, quae non sane probantur in vulgus, et in ea est haeresi, quae nullum sequitur florem orationis neque dilatat argumentum, minutis interrogati- 10 culis quasi punctis, quod proposuit, efficit. Sed nihil est tam incredibile, quod non dicendo fiat probabile, nihil tam horridum, tam incultum, quod non splendescat oratione et tamquam excolatur. Quod cum ita putarem, feci etiam audacius quam ille ipse, de quo 15 loquor. Cato enim dumtaxat de magnitudine animi, de continentia, de morte, de omni laude virtutis, de dis immortalibus, de caritate patriae Stoice solet oratoris ornamentis adhibitis dicere, ego tibi illa ipsa, quae vix in gymnasiis et in otio Stoici probant, lu- 20 dens conieci in communes locos. Quae quia sunt admirabilia contraque opinionem omnium [ab ipsis etiam παράδοξα appellantur], temptare volui possentne proferri in lucem [id est in forum], et ita dici, ut probarentur, an alia quaedam esset erudita, alia popularis oratio, eoque hos locos scripsi libentius, quod mihi ista παράδοξα quae appellant maxime videntur 5 esse Socratica longeque verissima. Accipies igitur hoc parvum opusculum lucubratum his iam contractioribus noctibus, quoniam illud maiorum vigiliarum munus in tuo nomine apparuit, et degustabis genus exercitationum earum, quibus uti consuevi, cum ea, quae dicuntur in scholis *θετικῶς*, ad nostrum hoc oratorium transfero dicendi genus. Hoc tamen opus in acceptum ut referas, nihil postulo; non enim est tale, ut in arce 35 poni possit quasi illa Minerva Phidiae, sed tamen ut ex eadem officina exisse appareat.

PARADOXON I.

Ὅτι μόνον τὸ καλὸν ἀγαθόν.

Vereor, ne cui vestrum ex Socraticorum hominum 1
disputationibus, non ex meo sensu deprompta haec 6
videatur oratio, dicam, quod sentio, tamen, et dicam 5
brevius, quam res tanta dici potest. Numquam hercule ego neque pecunias istorum neque tecta magnifica neque opes neque imperia neque eas, quibus maxume astricti sunt, voluptates in bonis rebus aut 10
expetendis esse duxi, quippe cum viderem rebus his circumfluentis ea tamen desiderare maxime, quibus abundarent. Neque enim unquam expletur nec satiatur cupiditatis sitis, neque solum ea qui habent libidine augendi cruciantur, sed etiam amittendi metu. 15
In quo equidem continentissimorum hominum, maiorum nostrorum, saepe requiro prudentiam, qui haec inbecilla et commutabilia [pecuniae membra] verbo bona putaverunt appellanda, cum re ac factis longe aliter iudicavissent. Potestne bonum cuiquam malo 20
esse, aut potest quisquam in abundantia bonorum ipse esse non bonus? Atqui ista omnia talia videmus, ut et improbi habeant et absint probis. Quam ob rem 8
licet inrideat, si qui vult, plus apud me tamen vera ratio valebit quam vulgi opinio; neque ego umquam 25
bona perdisse dicam, si quis pecus aut supellectilem amiserit, nec non saepe laudabo sapientem illum, Biantem, ut opinor, qui numeratur in septem; cuius quom patriam Prienam cepisset hostis ceterique ita fugerent, ut multa de suis rebus asportarent, cum 30
esset admonitus a quodam, ut idem ipse faceret, 'Ego vero', inquit, 'facio; nam omnia mecum porto mea.' Ille haec ludibria fortunae ne sua quidem 9
putavit, quae nos appellamus etiam bona. Quid est igitur, quaeret aliquis, bonum? Si, quod recte fit et 35
honeste et cum virtute, id bene fieri vere dicitur, quod rectum et honestum et cum virtute est, id solum

² opinor bonum. Sed haec videri possunt odiosiora,
¹⁰ cum lentius disputantur; vita atque factis inlustrata
 sunt summorum virorum haec, quae verbis subtilius,
 quam satis est, disputari videntur. Quaero enim a
 vobis, num ullam cogitationem habuisse videantur ii,
 qui hanc rem publicam tam praeclare fundatam nobis
 reliquerunt, aut argenti ad avaritiam aut amoenitatum
 ad delectationem aut suppellectilis ad delicias aut epu-
¹¹ larum ad voluptates. Ponite ante oculos unum quem-
 que veterum. Voltis a Romulo? voltis post liberam
 civitatem ab iis ipsis, qui liberaverunt? Quibus tan-
 dem gradibus Romulus ascendit in caelum? iisne,
 quae isti bona appellant, an rebus gestis atque vir-
 tutibus? Quid? a Numa Pompilio minusne gratas
 dis immortalibus capudines ac fictiles urnulas fuisse
 quam felicitas Saliorum pateras arbitramur? Omitto
 reliquos; sunt enim omnes pares inter se praeter
¹² Superbum. Brutum si qui roget, quid egerit in patria
 liberanda, si quis item reliquos eiusdem consilii socios,
 quid spectaverint, quid secuti sint, num quis existat,
 cui voluptas, cui divitiae, cui denique praeter officium
 fortis et magni viri quicquam aliud propositum fuisse
 videatur? Quae res ad necem Porsennae C. Mucium
 inpulit sine ulla spe salutis suae? quae vis Coclitem
 contra omnes hostium copias tenuit in ponte solum?
 quae patrem Decium, quae filium devota vita inmisit
 in armatas hostium copias? quid continentia C. Fa-
 brici, quid tenuitas victus M. Curi sequebatur? quid?
 duo propugnacula belli Punici, Cn. et P. Scipiones,
 qui Carthaginiensium adventum corporibus suis inter-
³⁰ cludendum putaverunt, quid? Africanus maior, quid?
 minor, quid? inter horum aetates interiectus Cato,
 quid? innumerabiles alii (nam domesticis exemplis
 abundamus) cogitassene quicquam in vita sibi esse
 expetendum, nisi quod laudabile esset et praeclarum,
³ videntur? Veniant igitur isti inrisores huius orationis
¹³ ac sententiae et iam vel ipsi indicent, utrum se ho-

rum alicuius, qui marmoreis tectis ebore et auro ful-
 gentibus, qui signis, qui tabulis, qui caelato auro et
 argento, qui Corinthiis operibus abundant, an C. Fa-
 brici, qui nihil habuit eorum, nihil habere voluit,
⁵ similes malint. Atque haec quidem, quae modo huc,
 modo illuc transferuntur, facile adduci solent ut in
 bonis rebus esse negent, illud arte tenent accurateque
 defendunt, voluptatem esse summum bonum; quae
 quidem mihi vox pecudum videtur esse, non hominum.
¹⁰ Tu, cum tibi sive deus sive mater, ut ita dicam, rerum
 omnium natura dederit animum, quo nihil est praes-
 tantius neque divinius, sic te ipse abicies atque pro-
 sternes, ut nihil inter te atque inter quadripedem ali-
 quam putes interesse? Quicquam bonum est, quod
¹⁵ non eum, qui id possidet, meliorem facit? Ut enim
 est quisque maxime boni particeps, ita est lauda-
 bilis maxime; neque est ullum bonum, de quo non
 is, qui id habeat, honeste possit gloriari. Quid autem
 est horum in voluptate? melioremne efficit aut lauda-
²⁰ biliorem virum? an quisquam in potiendis voluptati-
 bus gloriando se et praedicatione ecfert? Atqui si
 voluptas, quae plurimorum patrociniis defenditur, in
 rebus bonis habenda non est, eaque quo est maior, eo
²⁵ nihil est aliud bene et beate vivere nisi honeste et
 recte vivere.

PARADOXON II.

Ὅτι αὐτάρκης ἢ ἀρετὴ πρὸς εὐδαιμονίαν.

Nec vero ego M. Regulum aerumnosum nec infe-
¹⁶ licem nec miserum umquam putavi. Non enim magni-
 tudo animi cruciabatur eius a Poenis, non gravitas,
 non fides, non constantia, non ulla virtus, non deni-
 que animus ipse, qui tot virtutum praesidio tantoque
 comitatu, cum corpus eius caperetur, capi certe ipse
³⁵ non potuit. C. vero Marium vidimus, qui mihi secun-

dis rebus unus ex fortunatis hominibus, adversis unus ex summis viris videbatur, quo beatius esse mortali nihil potest. Nescis, insane, nescis, quantas vires virtus habeat; nomen tantum virtutis usurpas, quid ipsa valeat, ignoras. Nemo potest non beatissimus esse, qui est totus aptus ex sese, quique in se uno sua ponit omnia. Cui spes omnis et ratio et cogitatio pendet ex fortuna, huic nihil potest esse certi, nihil, quod exploratum habeat permansurum sibi unum diem. Eum tu hominem terreto, si quem eris nactus, istis mortis aut exilii minis. Mihi vero quicquid acciderit in tam ingrata civitate, ne recusanti quidem evenerit, non modo [non] repugnanti. Quid enim ego laboravi aut quid egi, aut in quo evigilarunt curae et cogitationes meae, siquidem nihil peperit tale, nihil consecutus sum, ut eo statu essem, quem neque fortunae temeritas neque inimicorum labefactaret iniuria? Mortemne mihi minitaris, ut omnino ab hominibus, an exilium, ut ab improbis demigrandum sit? Mors terribilis iis, quorum cum vita omnia extinguuntur, non iis, quorum laus emori non potest; exilium autem illis, quibus quasi circumscriptus est habitandi locus, non iis, qui omnem orbem terrarum unam urbem esse ducunt. Te miseriae, te aerumnae premunt omnes, qui te beatum, qui te florentem putas, te tuae lubricines torquent, tu dies noctesque cruciaris, cui nec sat est, quod est, et id ipsum ne non diuturnum sit futurum, times, te conscientiae stimulant maleficiorum tuorum, te metus exanimant iudiciorum atque legum, quocumque adspexisti, ut furiae sic tuae tibi occurrunt iniuriae, quae te suspirare libere non sinunt. Quam ob rem, ut improbo et stulto et inertem nemini bene esse potest, sic bonus vir et sapiens et fortis miser esse nemo potest. Nec vero, quousque virtus moresque laudandi sunt, eius non laudanda vita est, neque porro fugienda vita est, quae laudanda est; esset autem fugienda, si esset misera. Quam ob rem, quic-

quid est laudabile, idem et beatum et florens et expectandum videri decet.

PARADOXON III.

Ἄν ἴσα τὰ ἀμαρτήματα καὶ τὰ κατορθώματα.

Parva, inquit, est res. At magna culpa; nec enim peccata rerum eventis, sed vitiis hominum metienda sunt. In quo peccatur, id potest aliud alio maius esse aut minus, ipsum quidem illud peccare, quoquo verteris, unum est. Auri navem evertat gubernator an paleae, in re aliquantum, in gubernatoris inscitia nihil interest. Lapsa est libido in muliere ignota, dolor ad pauciores pertinet, quam si petulans fuisset in aliqua generosa ac nobili virgine; peccavit vero nihilo minus, siquidem est peccare tamquam transire lineas; quod cum feceris, culpa commissa est; quam longe progrediare, cum semel transieris, ad augendam transeundi culpam nihil pertinet. Peccare certe licet nemini. Quod autem non licet, id hoc uno tenetur, si arguitur non licere. Id si nec maius nec minus unquam fieri potest, quoniam in eo est peccatum, si non licuit, quod semper unum et idem est, quae ex eo peccata nascantur, aequalia sint oportet. Quodsi virtutes sunt pares inter se, paria esse etiam vitia necesse est. Atqui pares esse virtutes, nec bono viro meliorem nec temperante temperantiorem nec forti fortiorem nec sapiente sapientiorem posse fieri facillime potest perspicere. An virum bonum dices, qui depositum nullo teste, cum lucrari impune posset auri pondo decem, reddiderit, si idem in decem milibus auri pondo auri non idem fecerit? aut temperantem, qui se in aliqua libidine continuerit, in aliqua effuderit? Una virtus est consentiens cum ratione et perpetua constantia; nihil huc addi potest, quo magis virtus sit, nihil demi, ut virtutis nomen relinquatur.

Etenim si bene facta recte facta sunt et nihil recto
 rectius, certe ne bono quidem melius quicquam in-
 veniri potest. Sequitur igitur, ut etiam vitia sint
 paria, siquidem pravitates animi recte vitia dicuntur.
 Atqui, quoniam pares virtutes sunt, recte facta, quando
 a virtutibus proficiscuntur, paria esse debent, itemque
 peccata, quoniam ex vitiis manant, sint aequalia ne-
 cesse est. 'A philosophis', inquit, 'ista sumis.' Me-
 tuebam, ne 'a lenonibus' diceres. 'Socrates disputabat
 isto modo.' Bene hercule narras; nam istum doctum
 et sapientem virum fuisse memoriae traditum est. Sed
 tamen quaero ex te, quoniam verbis inter nos con-
 tendimus, non pugnis: utrum nobis est quaerendum,
 quid baioli atque operarii an quid homines doctissimi
 senserint? praesertim cum hac sententia non modo
 verior, sed ne utilior quidem hominum vitae reperiri
 ulla possit. Quae vis est enim, quae magis arceat
 homines ab improbitate omni, quam si senserint nul-
 lum in delictis esse discrimen? aequè peccare se, si
 privatis ac si magistratibus manus adferant? quamcum-
 que in domum stuprum intulerint, eandem esse labem
 24 lubricitatis? 'Nihilne igitur interest' (nam hoc dicet
 aliquis), 'patrem quis necet anne servum?' Nuda ista
 si ponas, iudicari, qualia sint, non facile possint.
 Patrem vita privare si per se scelus est, Saguntini,
 qui parentes suos liberos emori quam servos vivere
 maluerunt, parricidae fuerunt. Ergo et parenti non
 numquam adimi vita sine scelere potest et servo saepe
 sine iniuria non potest. Causa igitur haec, non natura
 distinguit; quae quoniam utro accessit, id fit propen-
 sius, si utroque adiuncta est, paria fiant necesse est.
 25 Illud tamen interest, quod in servo necando, si id fit
 iniuria, semel peccatur, in patris vita violanda multa
 peccantur; violatur is, qui procreavit, is, qui aluit,
 is, qui erudit, is, qui in sede ac domo atque in re
 publica collocavit; multitudine peccatorum praestat
 eoque poena maiore dignus est. Sed nos in vita, non

quae cuique peccato poena sit, sed quantum cuique
 liceat, spectare debemus; quicquid non oportet, scelus
 esse, quicquid non licet, nefas putare debemus. Etiamne
 in minimis rebus? Etiam, siquidem rerum modum
 5 figere non possumus, animorum modum tenere possu-
 mus. Histrio si paulum se movit extra numerum, 26
 aut si versus pronuntiatus est syllaba una brevior
 aut longior, exsibilatur, exploditur; in vita tu, quae
 omni gestu moderatur, omni versu aptior esse debet,
 10 in syllaba te peccasse dices? Poëtam non audio in
 nugis; in vitae societate audiam civem digitis peccata
 dimetientem sua? Si vis, sane sint breviora, leviora
 qui possunt videri? cum, quicquid peccetur, pertur-
 batione peccetur rationis atque ordinis, perturbata
 15 autem semel ratione et ordine nihil possit addi, quo
 magis peccari posse videatur.

PARADOXON IV.

Ὅτι πᾶς ἀφρόν μαίνεται.

Ego vero te non stultum, ut saepe, non improbum, 1
 20 ut semper, sed dementem 27

. . . . rebus ad victum necessariis esse invictus potest.
 Sapientis animus magnitudine consilii, tolerantia rerum
 humanarum, contemptione fortunae, virtutibus denique
 25 omnibus ut moenibus saeptus vincetur et expugnabitur,
 qui ne civitate quidem pelli potest? Quae est enim
 civitas? omnisine conventus etiam ferorum et imma-
 nium? omnisine etiam fugitivorum ac latronum con-
 gregata unum in locum multitudo? Certe negabis.
 30 Non igitur erat illa tum civitas, cum leges in ea
 nihil valebant, cum iudicia iacebant, cum mos patrius
 occiderat, cum ferro pulsus magistratibus senatus nomen
 in re publica non erat; praedonum ille concursus et
 te duce latrocinium in foro constitutum et reliquiae

coniurationis a Catilinae furiis ad tuum scelus furorem-
 28 que conversae, non civitas erat. Itaque pulsus ego
 civitate non sum, quae nulla erat, accersitus in civi-
 tatem sum, cum esset in re publica consul, qui tum
 nullus fuerat, esset senatus, qui tum occiderat, esset 5
 consensus populi liber, esset iuris et aequitatis, quae
 vincla sunt civitatis, repetita memoria. Ac vide, quam
 ista tui latrocinii tela contempserim. Iactam et in-
 missam a te nefariam in me iniuriam semper duxi,
 pervenisse ad me numquam putavi, nisi forte, cum 10
 parietes disturbabas aut cum tectis sceleratas faces
 inferebas, meorum aliquid ruere aut deflagrare arbi-
 29 trabare. Nihil neque meum est neque quousquam,
 quod auferri, quod eripi, quod amitti potest. Si mihi
 eripuisses divinam animi mei conscientiam meis curis, 15
 vigiliis, consiliis stare te invitissimo rem publicam,
 si huius aeterni beneficii immortalem memoriam dele-
 visses, multo etiam magis, si illam mentem, unde
 haec consilia manarunt, mihi eripuisses, tum ego ac-
 cepisse me confiterer iniuriam. Sed si haec nec fecisti 20
 nec facere potuisti, reditum mihi gloriosum iniuria
 tua dedit, non exitum calamitosum. Ergo ego semper
 civis, et tum maxime, cum meam salutem senatus
 exteris nationibus *ut* civis optumi commendabat, tu
 ne nunc quidem, nisi forte idem hostis esse et civis 25
 potest. An tu civem ab hoste natura ac loco, non
 2 animo factisque distinguis? Caedem in foro fecisti,
 30 armatis latronibus templa tenuisti, privatorum domos,
 aedes sacras incendisti. Cur hostis Spartacus, si tu
 civis? Potes autem esse tu civis, propter quem ali-
 quando civitas non fuit? et me tuo nomine appellas,
 cum omnes meo discessu exulasse rem publicam putent?
 Numquamne, homo amentissime, te circumspicies, num-
 quam, nec quid facias, considerabis, nec quid loquar?
 Nescis exilium scelerum esse poenam, meum illud iter 35
 ob praeclarissimas res a me gestas esse susceptum?
 31 Omnes scelerati atque impii, quorum tu te ducem esse

profiteris, quos leges exilio adfici volunt, exules sunt,
 etiamsi solum non mutarunt. An, cum omnes te leges
 exulem esse iubeant . . . † appellet inimicus, qui
 cum telo fuerit? Ante senatum tua sica deprehensa
 5 est. Qui hominem occiderit? Plurimos occidisti. Qui
 incendium fecerit? Aedis Nympharum manu tua de-
 flagravit. Qui templa occupaverit? In foro castra
 posuisti. Sed quid ego communes leges profero, qui- 32
 bus omnibus es exul? Familiarissimus tuus de te
 10 privilegium tulit, ut, si in opertum Bonae Deae acce-
 sisses, exulares. At te id fecisse etiam gloriari soles,
 Quo modo igitur tot legibus eiectus in exilium nomen
 exulis non perhorrescis? 'Romae sum', inquit. Et
 quidem in operto fuisti. Non igitur, ubi quisque erit,
 15 eius loci ius tenebit, si ibi eum legibus esse non
 oportebit.

PARADOXON V.

Ὅτι μόνος ὁ σοφὸς ἐλεύθερος καὶ πᾶς ἄφρων
 δοῦλος.

20 Laudetur vero hic imperator aut etiam appelletur 1
 aut hoc nomine dignus putetur! Quo modo aut cui 33
 tandem hic libero imperabit, qui non potest cupiditati-
 bus suis imperare? Refrenet primum libidines, spernat
 voluptates, iracundiam teneat, coërceat avaritiam, cete-
 25 ras animi labes repellat, tum incipiat aliis imperare,
 cum ipse improbissimis dominis, dedecori ac turpitu-
 dini, parere desierit; dum quidem his oboediet, non
 modo imperator, sed liber habendus omnino non erit.
 Praeclare enim est hoc usurpatum a doctissimis (quo-
 30 rum ego auctoritate non uterer, si mihi apud aliquos
 agrestes haec habenda esset oratio; cum vero apud
 prudentissimos loquar, quibus haec inaudita non sint,
 cur ego similem me, si quid in his studiis operae
 posuerim, perdidisse?) dictum est igitur ab eruditissi-
 35 mis viris nisi sapientem liberum esse neminem. Quid 34

est enim libertas? Potestas vivendi, ut velis. Quis igitur vivit, ut volt, nisi qui recte vivit? qui gaudet officio, cui vivendi via considerata atque provisa est, qui ne legibus quidem propter metum paret, sed eas sequitur et colit, quia id salutare esse maxime iudicat, qui nihil dicit, nihil facit, nihil cogitat denique nisi lubenter ac libere, cuius omnia consilia resque omnes, quas gerit, ab ipso proficiscuntur eodemque referuntur, nec est ulla res, quae plus apud eum polleat quam ipsius voluntas atque iudicium; cui quidem etiam, quae vim habere maximam dicitur, Fortuna ipsa cedit, si, ut sapiens poeta dixit, 'suis ea cuique fingitur moribus.' Soli igitur hoc contingit sapienti, ut nihil faciat invitus, nihil dolens, nihil coactus. Quod etsi ita esse pluribus verbis disserendum est, illud tamen et breve et confitendum est, nisi qui ita sit adfectus, esse liberum neminem. Igitur omnes improbi servi. Nec hoc tam re est quam dictu inopinatum atque mirabile. Non enim ita dicunt eos esse servos, ut mancipia, quae sunt dominorum facta nexu aut aliquo iure civili, sed, si servitus sit, sicut est, oboedientia fracti animi et abiecti et arbitrio carentis suo, quis neget omnes leves, omnes cupidos, omnes denique improbos esse servos? An ille mihi liber, cui mulier imperat, qui leges imponit, praescribit, iubet, vetat, quod videtur? qui nihil imperanti negare potest, nihil recusare audet? Poscit, dandum est; vocat, veniendum est; eicit, abeundum; minatur, extimescendum. Ego vero istum non modo servum, sed nequissimum servum, etiamsi in amplissima familia natus sit, appellandum puto. Atque in pari stultitia sunt, quos signa, quos tabulae, quos caelatum argentum, quos Corinthia opera, quos aedificia magnifica nimio opere delectant. 'At sumus', inquit, 'principes civitatis.' Vos vero ne conservorum quidem vestrorum principes estis. Sed ut in magna familia sunt alii lautiores, ut sibi videntur, servi, sed tamen servi, ut atrienses, at qui tractant

ista, qui tergent, qui unguunt, qui verrunt, qui spargunt, non honestissimum locum servitutis tenent, sic in civitate, qui se istarum rerum cupiditatibus dediderunt, ipsius servitutis locum paene infimum obtinent. 'Magna', inquit, 'bella gessi, magnis imperiis et provinciis praefui.' Gere igitur animum laude dignum. Aëtionis tabula te stupidum detinet aut signum aliquod Polycleti. Mitto, unde sustuleris, quo modo habeas; intuentem te, admirantem, clamores tollentem cum video, servum esse ineptiarum omnium iudico. 'Nonne igitur sunt illa festiva?' Sunt (nam nos quoque oculos eruditos habemus); sed, obsecro te, ita venusta habeantur ista, non ut vincla virorum sint, sed ut oblectamenta puerorum. Quid enim censes? si L. Mummius aliquem istorum videret matellionem Corinthium cupidissime tractantem, cum ipse totam Corinthum contempsisset, utrum illum civem excellentem an atriensem diligentem putaret? Revivescat M. Curius aut eorum aliquis, quorum in villa ac domo nihil splendidum, nihil ornatum fuit praeter ipsos, et videat aliquem summis populi beneficiis usum barbatulos mullos exceptantem de piscina et pertractantem et murenarum copia gloriantem, nonne hunc hominem ita servum iudicet, ut ne in familia quidem dignum maiore aliquo negotio putet? An eorum servitus dubia est, qui cupiditate peculii nullam condicionem recusant durissimae servitutis? Hereditatis spes quid iniquitatis in serviendo non suscipit? quem nutum locupletis orbi senis non observat? loquitur ad voluntatem; quicquid denunciatum est, facit, adsectatur, adsidet, muneratur. Quid horum est liberi? quid denique servi non inertis? Quid iam illa cupiditas, quae videtur esse liberalior, honoris, imperii, provinciarum, quam dura est domina, quam imperiosa, quam vehemens! Cethego, homini non probatissimo, servire coëgit eos, qui sibi esse amplissimi videbantur, munera mittere, noctu venire domum ad eum, precari, denique supplicare. Quae

servitus est, si haec libertas existimari potest? Quid? cum cupiditatis dominatus excessit et alius est dominus exortus ex conscientia peccatorum, timor, quam est illa misera, quam dura servitus! Adulescentibus paulo loquacioribus est serviendum, omnes, qui aliquid scire videntur, tamquam domini timentur. Iudex vero quantum habet dominatum! quo timore nocentes 5
 41 adficit! An non est omnis metus servitus? Quid valet igitur illa eloquentissimi viri, L. Crassi, copiosa magis quam sapiens oratio: 'Eripite nos ex servitute?' Quae est ista servitus tam claro homini tamque nobili? Omnis animi debilitati et humilis et fracti timiditas servitus est. 'Nolite sinere nos cuiquam servire.' In libertatem vindicari volt? Minime; quid enim adiungit? 'Nisi vobis universis.' Dominum mutare, non liber esse volt. 'Quibus et possumus et debemus.' Nos vero, siquidem animo excelso et alto et virtutibus exaggerato sumus, nec debemus nec possumus; tu posse te dicito, quoniam quidem potes, debere ne dixeris, quoniam nihil quisquam debet, nisi quod est turpe non reddere. Sed haec hactenus. Ille videat, quo modo imperator esse possit, cum eum ne liberum quidem esse ratio et veritas ipsa convincat.

PARADOXON VI.

Ὅτι μόνος ὁ σοφὸς πλούσιος.

1
 42 Quae est ista in commemoranda pecunia tua tam insolens ostentatio? solusne tu dives? pro di immortales! egone me audisse aliquid et didicisse non gaudeam? Solusne dives? Quid, si ne dives quidem? 30
 quid, si pauper etiam? Quem enim intellegimus divitem aut hoc verbum in quo homine ponimus? Opinor in eo, quoi tanta possessio sit, ut ad liberaliter vivendum facile contentus sit, qui nihil quaerat, nihil appetat, nihil optet amplius. Animus oportet tuus se 43

iudicet divitem, non hominum sermo neque possessiones tuae. Nihil sibi deesse putat, nihil curat amplius, satiatus est aut contentus etiam pecunia; concedo, dives est. Sin autem propter aviditatem pecuniae 5
 nullum quaestum turpem putas, cum isti ordini ne honestus quidem possit esse ullus, si cotidie fraudas, decipis, poseis, pacisceris, auferis, eripis, si socios spolias, aerarium expilas, si testamenta amicorum ne expectas quidem atque ipse supponis, haec utrum 44
 10 abundantis an egentis signa sunt? Animus hominis dives, non arca, quae appellari solet. Quamvis illa sit plena, dum te inanem videbo, divitem non putabo. Etenim ex eo, quantum cuique satis est, metiuntur homines divitiarum modum. Filiam quis habet, pecunia 15
 est opus; duas, maiore; pluris, maiore etiam; si, ut aiunt † Danaum quinquaginta sint filiae, tot dotes magnam quaerunt pecuniam. Quantum enim cuique opus est, ad id accommodatur, ut ante dixi, divitiarum modus. Qui igitur non filias plures, sed innumerabiles 20
 cupiditates habet, quae brevi tempore maximas copias exhaurire possint, hunc quo modo ego appellabo divitem, cum ipse egere se sentiat? Multi ex te audierunt, cum diceres neminem esse divitem, nisi qui exercitum alere posset suis fructibus, quod populus 25
 Romanus tantis vectigalibus iam pridem vix potest. Ergo hoc proposito numquam eris dives ante, quam tibi ex tuis possessionibus tantum reficietur, ut eo tueri sex legiones et magna equitum ac peditum auxilia possis. Iam fateris igitur non esse te divitem, cui 30
 tantum desit, ut expleas id, quod exoptas. Itaque istam paupertatem vel potius egestatem ac mendicitatem tuam numquam obscure tulisti. Nam ut iis, 2
 qui honeste rem quaerunt mercaturis faciendis, operis 46
 dandis, publicis sumendis, intellegimus opus esse quaesito, sic, qui videt domi tuae pariter accusatorum 35
 atque iudicum consociatos greges, qui nocentes et pecuniosos reos eodem te actore corruptelam iudicii

molientes, qui tuas mercedum pactiones in patrociniis, † intercidas pecuniarum in coitionibus candidatorum, dimissiones libertorum ad defaenerandas diripiendasque provincias, qui expulsionones vicinorum, qui latrocinia in agris, qui cum servis, cum libertis, cum clientibus societates, qui possessiones vacuas, qui proscriptiões locupletium, qui caedes municipiorum, qui illam Sullani temporis messem recordetur, qui testamenta subiecta, tot qui sublato homines, qui denique omnia venalia, edictum decretum, alienam suam sententiam, forum domum, vocem silentium: quis hunc non putet confiteri sibi quaesito opus esse? Cui quaesito autem opus sit, quis umquam hunc vere dixerit divitem? Etenim divitiarum est fructus in copia, copiam autem declarat satietas rerum atque abundantia; quam tu quoniam numquam adsequere, numquam omnino es dives futurus. Meam autem quoniam pecuniam contemnīs, et recte (est enim ad volgi opinionem mediocris, ad tuam nulla, ad meam modica), de me silebo, de re loquar. Si censenda nobis sit atque aestimanda res, utrum tandem pluris aestimemus pecuniam Pyrrhi, quam Fabricio dabat, an continentiam Fabrici, qui illam pecuniam repudiabat? utrum aurum Samnitum an responsum M. Curi? hereditatem L. Pauli an liberalitatem Africani, qui eius hereditatis Q. Maximo fratri partem suam concessit? Haec profecto, quae sunt summarum virtutum, pluris aestimanda sunt quam illa, quae sunt pecuniae. Quis igitur, siquidem, ut quisque, quod plurimi sit, possideat, ita divitissimus habendus sit, dubitet, quin in virtute divitiae sint? quoniam nulla possessio, nulla vis auri et argenti pluris quam virtus aestimanda est. O di immortales! non intellegunt homines, quam magnum vectigal sit parsimonia. Venio enim iam ad sumptuosos, relinquo istum quaestuosum. Capit ille ex suis praediis sescena sestertia, ego centena ex meis; illi aurata tecta in villis et sola marmorea facienti et

signa, tabulas, suppellectilem et vestem infinite concupiscenti non modo ad sumptum ille est fructus, sed etiam ad faenus exiguus. Ex meo tenui vectigali detractis sumptibus cupiditatis aliquid etiam redundabit. Uter igitur est divitior, cui deest an cui superat? qui eget an qui abundat? cuius possessio quo est maior, eo plus requirit ad se tuendam, an quae suis se viribus sustinet? Sed quid ego de me loquor, qui morum ac temporum vitio aliquantum etiam ipse fortasse in huius saeculi errore verser? M. Manilius patrum nostrorum memoria, ne semper Curios et Lucinos loquamur, pauper tandem fuit? habuit enim aedículas in Carinis et fundum in Labicano; nos igitur divitiores, qui plura habemus? Utinam quidem! sed non aestimatione census, verum victu atque cultu terminatur pecuniae modus. Non esse cupidum pecunia est, non esse emacem vectigal est; contentum vero suis rebus esse maximae sunt certissimaeque divitiae. Etenim si isti callidi rerum aestimatores prata et areas quasdam magno aestimant, quod ei generi possessionum minime quasi noceri potest, quanti est aestimanda virtus, quae nec eripi nec subripi potest neque naufragio neque incendio amittitur nec tempestatum nec temporum perturbatione mutatur! quae praediti qui sunt, soli sunt divites; soli enim possident res et fructuosas et sempiternas solique, quod est proprium divitiarum, contenti sunt rebus suis, satis esse putant, quod est, nihil adpetunt, nulla re egent, nihil sibi deesse sentiunt, nihil requirunt; improbi autem et avari, quoniam incertas atque in casu positas possessiones habent et plus semper adpetunt, nec eorum quisquam adhuc inventus est, quoi, quod haberet, esset satis, non modo non copiosi ac divites, sed etiam inopes ac pauperes existimandi sunt.

Dział _____

Znak _____

№ inw. 793.

Schul-Wörterbücher der klassischen Sprachen

im Verlage von B. G. Teubner in Leipzig, Poststraße 3.

Griechisch: Von G. E. Benseler und K. Schenkl.
2 Bände.

- I. Griechisch-Deutsch. Von G. E. Benseler. 12. Aufl.
von A. Kaegi. In Halbfranz gebunden 8 M.
II. Deutsch-Griechisch. Von K. Schenkl. 6., teilw.
gekürzte Aufl. In Halbfranz gebunden 10 M. 50 S.

Lateinisch: Von F. A. Heinichen. 2 Bände.

- I. Lateinisch-Deutsch. 7. Aufl. von C. Wagener.
In Halbfranz gebunden 7 M. 50 S.
II. Deutsch-Lateinisch. 5. Aufl. von C. Wagener.
In Halbfranz gebunden 6 M. 50 S.

Sonder-Wörterbücher zu

Cäsar Von H. Ebeling. 5. Aufl. von J. Lange.
geb. 1 M. 60 S.

Nepos Von H. Haacke. 14. Aufl. geb. 1 M. 30 S.
Mit dem Texte des Nepos zusammen geb.
1 M. 20 S., geb. 1 M. 60 S.

Homer Von G. Antenrieth. 10. Aufl. von A. Kaegi.
geb. 3 M. 60 S.

Ovids Metamorphosen Von J. Siebelis.
5. Aufl. von Fr. Polle.
geh. 2 M. 70 S., geb. 3 M. 10 S.

— — — kleine Ausg., bearb. v. Stange. geb. 2 M. 50 S.

Phädrus Von A. Schaubach. 3. Aufl. geb. 60 S.
Mit dem Texte des Phädrus 90 S.

Xenophons Anabasis Von F. Vollbrecht.
10. Aufl. geb. 2 M. 20 S.

Xenophons Hellenika Von K. Thiemann.
4. Aufl. geb. 1 M. 50 S.
geb. 1 M. 90 S.

Siebelis' tirocinium poeticum Von
A. Schaubach. 11. Aufl. geb. 80 S.

Schülerpräparationen zu latein. und griech. Schriftstellern

im Verlage von B. G. Teubner in Leipzig, Poststraße 3.

gr. 8. steif geh.

- Caesars bell. Gallicum, von Prof. Bräuhäuser in Stuttgart. 1. Heft. B. I. 3. Aufl. 30 Pf. — 2. Heft. B. II u. III. 3. Aufl. 40 Pf. — 3. Heft. B. IV u. V. 2. Aufl. 50 Pf. — 4. Heft. B. VI. 2. Aufl. 40 Pf. — 5. Heft. B. VII. 2. Aufl. 40 Pf.
- Caesars bell. civile, von Prof. Bräuhäuser in Stuttgart. 1. Heft. Buch I. II. 40 Pf. — 2. Heft. Buch III. 40 Pf.
- Ciceros Rede über den Oberbefehl des Cn. Pompejus, von Reallehrer Bitsch in Alzey. 2. Aufl. 30 Pf.
- Ciceros Catilin. Reden, von Prof. Votsch in Magdeburg. 1. Heft. I u. II. Rede. 2. Aufl. 40 Pf. — 2. Heft. III u. IV. Rede. 30 Pf.
- Ciceros Rede für Sextus Roscius, von Prof. Stahlecker in Tübingen. 50 Pf.
- Ciceros Rede für den Dichter Archias, von Prof. Stahlecker in Tübingen. 30 Pf.
- Ciceros Rede gegen Verres, v. Prof. Wunderl. Heilbronn. Buch IV. 60 Pf. Buch V. 60 Pf.
- Ciceros Rede für Milo, von Prof. Kley in Ludwigsburg. 40 Pf.
- Ciceros Rede für den König Deiotarus, v. Prof. Wetzeli. Schw.-Hall. 30 Pf.
- Ciceros Rede für Ligarius, von Prof. Wetzeli in Schw.-Hall. 30 Pf.
- Horaz' Oden, von Prof. Ludwig in Stuttgart. 1. Heft. B. I u. II. 60 Pf. — 2. Heft. B. III u. IV. 60 Pf.
- Horaz' Satiren, von Prof. Ludwig in Stuttgart. 1. Heft. B. I. 60 Pf. — 2. Heft. B. II. 60 Pf.
- Livius' I. Dekade von Oberlehrer Dr. Reeb in Mainz. Buch I. 60 Pf. — Buch II—V. 80 Pf.
- Livius' Buch 21 u. 22 von Prof. Kley in Ludwigsburg. B. 21. 60 Pf. — B. 22. 50 Pf.
- Ovids Metamorphosen, von Prof. Stange in Dresden. 1. Heft. B. I u. II. 50 Pf. — 2. Heft. B. III—VI. 30 Pf.
- Sallust, von Prof. Votsch in Magdeburg. 1. Heft. Bell. Cat. 60 Pf.
- Tacitus' Annalen, von Prof. Ludwig in Stuttgart. (U. d. Pr.)
- Tacitus' Germania, von Prof. Dürr in Kannstatt. 60 Pf.
- Vergils Aeneide, von Prof. Drück in Stuttgart. 1. Heft. B. I. 2. Aufl. 30 Pf. — 2. Heft. B. II u. III. 2. Aufl. 40 Pf. — 3. Heft. B. IV. 40 Pf.
- Demosthenes' Reden, von † Rekt. Dr. Treuber. 1. Heft. Philipp. Reden. 30 Pf. — 2. Heft. I—III. Olynth. Rede und Rede über den Frieden. 40 Pf.
- Herodot, von Oberlehrer Grundmann in Rawitsch. 1. Heft. B. V. 50 Pf. — 2. Heft. B. VI. 40 Pf. — 3. Heft. B. III u. IV. 60 Pf.
- Homers Odyssee, von Prof. Fehleisen in Schw.-Hall. 1. Heft. B. I u. II. 3. Aufl. 30 Pf. — 1b. Heft. B. III u. IV. 40 Pf. — 2. Heft. B. V—VIII. 3. Aufl. 60 Pf. — 3. Heft. B. IX—XII. 2. Aufl. 60 Pf. — 4. Heft. B. XIII—XVIII. 2. Aufl. 40 Pf. — 5. Heft. B. XIX—XXIV. 2. Aufl. 40 Pf.
- Homers Ilias, von Rektor Dr. Klett in Kannstatt. 1. Heft. B. I u. II. 2. Aufl. 40 Pf. — 2. Heft. B. III—V. 50 Pf.
- Lysias' Rede gegen Eratosthenes, von Prof. Wetzeli in Schw.-Hall. 40 Pf.
- Platons Apologie und Kriton, v. † Prof. Teuffel. 2. Aufl. neu bearbeitet von Prof. Ludwig in Stuttgart. 40 Pf.
- Sophokles' Philoktetes, von Prof. Ludwig in Stuttgart. 50 Pf.
- Sophokles' Antigone, von Prof. Ludwig in Stuttgart. 50 Pf.
- Sophokles' König Oedipus, v. Prof. Ludwig in Stuttgart. 60 Pf.
- Thukydides, von Dir. Dr. Widman in Woungrowitz. 1. Heft. B. I. 80 Pf. — 3. Heft. B. VI. 60 Pf. — 4. Heft. Buch VII. 40 Pf.
- Xenophons Anabasis, von Prof. Wagner in Eßlingen. 1. Heft. B. I. 2. Aufl. 50 Pf. — 2. Heft. B. II. 2. Aufl. 40 Pf. — 3. Heft. B. III u. IV. 60 Pf.
- Xenophons Hellenika, von Prof. Wagner in Eßlingen. 1. Heft. Buch I. 40 Pf.

Observation

By means of of horizontal

5183-
5191

5198-199
5200, 202

$$\frac{b + \frac{a}{n}}{n} + \frac{a + \frac{b}{n}}{n} = \frac{b + a + \frac{a}{n} + \frac{b}{n}}{n}$$

$$\frac{b + a}{n} + \frac{a + b}{n^2}$$

$$\frac{b + a}{n} + \frac{a + b}{n^2} = \frac{b + a}{n} + \frac{a + b}{n^2}$$

$$\frac{b + a}{n} + \frac{a + b}{n^2} = \frac{b + a}{n} + \frac{a + b}{n^2}$$

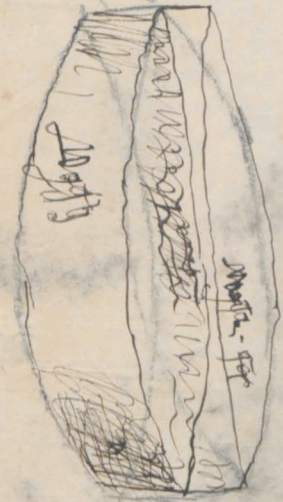

[Large handwritten signature]

8. 11. 21. Sh. 5th II

Paris

See

-Notation of ...
of ...

986-XI